

Szabó András Péter

„**DE PROFUNDIS**”
NEMZETESZMÉK AZ 1657 UTÁNI ÉVEK
ERDÉLYI VÁLSÁGÁBAN

„Megromlott, holdföttára jutott, utolsó veszedelemhez közelített, üszögében lévő, pusztaságra jutott magyar nemzetség, bétölt a tudománynak igaz volta a zsidókon, bétölt, de jaj féltő, hogy terajtd is jobban be ne teljék. Gondold meg: míg az te fényes fejedelmid tündöklő s ragyogó csillagid tündökölnék és ragyognak vala, mindenfelé kiterjed vala jó emlékezeted, de jaj már mire jutottál, hogy elhullottanak tanácsosid, megszűntenek a kapukról véneid, elaludtanak fényes fejedelmid, szövétnekid, eldültenek oszlopid, réad is elérkezett az veszedelem.”¹

Báthori Mihály: Hangos trombita. Debrecen 1664.

I. Bevezetés

1660 elején, az öt üldöző II. Rákóczi György elől Szeben városába szorult Barcsay Ákos olyan aranyforintokat és tallérokat veretett a szász városokban, amelyek egészen kivételesek az Erdélyi Fejedelemség pénzverésében,² sőt egész

---

¹ *Báthori Mihály:* Hangos Trombita azaz olyan prédikációk, melyekben Erdély és Magyarország romlásának és pusztulásának okait a szászmedgyesi gyűlésben, az ország három nemzetből való fő-fő rendei előtt közönséges helyen prédikáltott és kijelentett az akkori méltóságos választatott fejedelemnek udvari prédikátora, és mostan a debreceni eklézsiának tanítója, közönségessé tött s kibocsátatott több alkalmatosság szerint való prédikációkkal.” Debrecen 1664. 177. (RMK I. 1010–1011.; RMNy Nr. 3141. A Ráday Könyvtár példányát használtam) Az idézet Báthorinak egy külön alcím alatt szereplő temetési beszédéből származik, amelyet 1663. július 22-én mondott el Rhédey László fejedelmi tanácsos, háromszéki főkapitány és máramarosi főispán temetésén. (Uo. 163–208. Az RMK-ban még külön nyomtatványként szerepel, RMK I. 1011. szám alatt) – A továbbiakban mind az idézett forrásokra, mind pedig a kora újkori művek címeit, az olvashatóságot és a tartalmat szem előtt tartva, modern, de a jellegzetes magánhangzókat megtartó átírást használok.

² A magyar történetírásban először *Kazy Ferenc* figyelt fel ezekre: *Kazy Ferenc:* Historia regni Hungariae II. [1637–1663] Nagyszombat 1741. 243–244. Barcsay Ákos szóban forgó veretei (tízszeres és simpla aranyforintok illetve tallérok) a szebeni, a brassói és a segesvári verdében készültek. Talán a szebeniek a legkorábbiak, hiszen a szászok fővárosába szorult fejedelemnek aligha volt lehetősége az ostrom végeztéig a segesvári és brassói pénzverést ellenőrizni. Az egyik szebeni veret, egy tízszeres aranyforintsegely (Nr. 576.) előlapján a bibliai idézet mellett egy magyarázatot nem igénylő politikai üzenetet is találunk: „Sub Rakocziana oppressione regni Transilvaniae et obsidione Cibiniensi.” Barcsay pénzverésének jellemzése és a veretek felsorolása: *Huszár Lajos:* Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 17. 140–147.

Európában alig találunk hasonlót.³ Előlapjukon az uralkodó szokásos, jogaros mellképe helyett — minden különösebb díszítőelem nélkül — bibliai idézeteket találunk. A latin Szentírásból vett három textus egészen közvetlenül reflektál a történelmi helyzetre. Talán a legkevésbé jellegzetes az önálló jelmondattá átalakult, az isteni gondviselést általában kifejező „Deus providebit”.⁴ A másik két idézet pontos értelmét azonban a bibliai szövegkörnyezetben kell keresnünk: „Serva nos, quia perimus”.⁵ (Szenci Molnár Albert fordításában: „Uram, tarts meg bennünket, mert elveszünk!”⁶) A megrettent tanítványok mondják az álmából felébresztett Jézusnak, mikor a genezáreti tavon hánykolódó bárkájuk (itt: az ország hajója⁷) már-már elsüllyedni látszik. Jézus megrója őket kicsinyhitűségük miatt, majd „felkelvén megdorgálá a szeleket, és a tengert, és lőn nagy csendesség.” Legalább ilyen erős érzelmeket közvetít a 130. zsoltárból származó, harmadik idézet, amely a bibliai helyzet aktualitását és a teljes közösségre kiterjedő érvényét a jelen idő, illetve a többes szám első személy használatával is fokozza: „De profundis clamamus ad te, Domine.”⁸ (A hanau Bibliában: „Az mélységből kiáltok tehozzád uram.”⁹)

³ Talán a németalföldi felkelés (1555–1609) alatt kibocsátott emlékérmeket lehet megjelölni távoli párhuzamként, de ezek alkalmi veretek, és az előlapjukon szereplő bibliai igét képi ábrázolások is kísérik. Ilyen például a Leiden spanyol ostromának végén (1574) vert emlékérem, amelynek üzenete: ahogy Szanhérib elmenekült Jeruzsálem alól (II. Királyok 19. rész), úgy kényszerültek a spanyolok is a leideni ostrom felhagyására. Az érme leírását és képét közli *Philip S. Gorski: The Mosaic Moment. An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism. American Journal of Sociology* 105. (2000: 5. sz.) 1428–1468. (itt 1439–1441.)

⁴ Mózes I. 22:8. „Dixit Abraham, Deus providebit sibi victimam holocausti, filii mi.” A mondas tehát meglehetősen kétértelmű. Ábrahám úgy tudja, hogy Izsákot kell feláldoznia égőáldozatként, és amikor fia a hiányolja az ehhez szükséges bárányt, azzal nyugtatja meg, hogy Isten gondoskodni fog az áldozati állatról. – A kora újkori politikai használatban ez a kontextus már elhalványult, mert a mondat csonkolt formában terjedt el.

⁵ Az idézet nem teljesen szövegű, a teljes textus (Máté ev. 8:23–26.): „Et ascendente eo in navicula secuti sunt eum discipuli eius, et ecce motus magnus factus est in mari, ita ut navicula operiretur fluctibus, ipse vero dormiebat, et accesserunt et suscitaverunt eum dicentes: *Domine, salva nos, perimus!* Et dicit eis, quid timidi estis modicae fidei, tunc surgens imperavit ventis et mari, et facta est tranquillitas magna.”

⁶ Szent Biblia [...]. Kiad. Szenci Molnár Albert. Hanau 1608. 1032. [mek.oszk.hu] (A letöltés időpontja: 2012. júl. 20.) – A hanau biblia használatát az indokolja, hogy egészen a váradi biblia 1661. évi megjelenéséig ez volt a standard református bibliafordítás.

⁷ Egy példa a sok közül: II. Rákóczi György „látván országát nemkülönben mint egy veszedelmes tengernek közepiben mindenfelől az sok háborúknak veszedelmes szélvészerei között hányattatni, az reánk törő gonoszakaróinknak szándékát hivalkodó szemmel tovább nem nézhette...” és visszavette a hatalmat Rhédey Ferencről. Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. XI. köt. (1649–1658) Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1886. 351.

⁸ Zsoltárok 129:1–2. (A Vulgata eltér a Zsoltárok számozásában a protestáns anyanyelvű bibliáktól.) „*De profundis clamavi ad te, Domine, Domine exaudi vocem meam!* Fiant aures tuae intendentes in vocem deprecationis meae.”

⁹ Szent Biblia i. m. 567. A zsoltárfordító Szenci az ének fölött rövid leírást is ad a zsoltár tartalmáról: „Keserves embernek buzgóságos imádsága ez, melyben előszer az bűnnek bocsánatjáért könyörög, azután szabadulásért, és ilyen módon az híveket jó reménységre indítja, mivelhogy Isten az övéinek szabadítója, és neki mindenkor módja van az megszabadításban.” A 130. zsoltár, ahogy azt a fejléc is jelzi: az ún. Grádicok énekeinek egyike, amelyeket az áldozat bemutatására érkező zsidók a jeruzsálemi templomhoz vezető lépcsőkhöz énekeltek, tehát a „de profundis”-nak volt egy konkrét jelentése is, a zarándokok feltekintettek a Templomra.

Ha Báthori Mihálynak, Rhédey Ferenc erdélyi fejedelem (1657–1658) volt udvari prédikátorának a mottóban idézett sorait olvassuk, ugyanezzel a kétségbeeséssel szembesülünk, amelyet itt még a bűnbánat utáni isteni megbocsátás reménye sem ellenpontos. A református lelkésznek az erdélyi állam és a „magyar nemzetség” általános hanyatlását rögzítő szavai — Barcsay Ákos pénzeihez hasonlóan — annak a 17. század közepi, az Erdélyi Fejedelemség súlyát és Bocskai István által kijelölt politikai szerepét véglegesen zárójelbe tevő válságidőszaknak a tanúi, amely II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1657. évi tragikus kimenetelű lengyelországi hadjáratával kezdődött.¹⁰

Az utókor emlékezetében az egész időszak ebbe az egyetlen évszámba (1657) sűrűsödött,¹¹ valahogy úgy, ahogy az erdélyi történeti köztudatban a másik nagy kataklizma, a tizenöt éves háború (1591–1606) pusztításait „Mihály vajda járása” (1599) szimbolizálta. Az Apafi-kori és 18. század eleji erdélyi történetírásban az eseménysorozat egyenesen az 1526. évi mohácsi csata funkcionális megfelelőjévé vált, míg a középkori Magyar Királyság felbomlásához vezető ütközet csak statisztaszerepet kapott az elbeszélésben.¹² Kétségtelen, hogy az erdélyi válság, amely konfliktusok egész lavináját indította el Magyarországon és az egész Habsburg Monarchiában, igen nagy jelentőséggel bírt, és ennek a művelt európai közvélemény is tudatában volt. Paul Rycault angol diplomata 1687-ben visszatekintve az 1657. esztendő jelölte meg a nagy török háború kezdeteként.¹³ Ha azonban a jelenlegi összmagyar emlékezhelyek¹⁴ kánonjára tekintünk, amelyben a nagybetűs nemzeti tragédiát mindenekelőtt Mohács és Trianon testesítik meg, az 1657. esztendőnek és az általa szimbolizált erdélyi válságnak nem jut helye.

A fejedelemség sok lakója a nagy pusztulás előtti hosszú békeidőszakra, elsősorban Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodására, hamarosan arany-

¹⁰ II. Rákóczi György 1657 előtti külpolitikájához, a hadjárat előzményeihez alapvető jelentőséggel: *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011., ill. 1. még e számbeli dolgozatát.

¹¹ „Az ezerhatszázötvenhetedik/ Esztendő soha nem felejthetik./ Mostohának mindenkoron tőlem mondatik./ Mert utolszor szegény magyar ebben rontatik.” Régi Magyar Költők Tára XVII. század 9. köt. (a továbbiakban RMKT XVII/9.) A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660). Kiad. Varga Imre. Bp. 1977. 383.

¹² *Csorba Dávid*: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban. Szerk. Bitskey István. Debrecen 2003. (Studia Litteraria 41.) 132–154.; *Tóth Zsombor*: The Making of ... hogyan készül(t) Mohács? In: *Uő*: A történelmem terhe. Kolozsvár 2006. (Ariadné Könyvek) 9–52. (itt 37–41.)

¹³ *R. Várkonyi Ágnes*: A „Kereszténység Achillese”. In: *Uő*: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Bp. 1994. 76–90. (itt 77.) A Rákóczi-eposz a maga költői eszközeivel és II. Rákóczi György elleni éllel ugyanezt fogalmazza meg: „Az bizonyos, Erdély míg békességben volt./ Világnak nagy része addig csendesen volt./ Veszedelem atyja, úgy látom nem Mars volt./ Hanem Erdélytől gond s fegyver született volt.” *Ismertlen szerző*: Rákóczi-eposz. Kiad. Szigeti Csaba. Bp. 1988. 2085–2088. sor.

¹⁴ A kifejezést a *Pierre Nora* által bevezetett „lieu de mémoire” értelemben használok. L. *Pierre Nora*: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 14. (1999: 3. sz.) 142–157. és *K. Horváth Zsolt*: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezet-kutatás francia látkepe. Aetas 14. (1999: 3. sz.) 132–141. Pierre Nora írásaiból, K. Horváth Zsolt utószavával nemrég egy egész kötetnyi megjelent magyarul: *Pierre Nora*: Emlékezet és történelem között. Szerk. K. Horváth Zsolt. Bp. 2010. (Atelier könyvtár)

korként tekintett vissza, természetesen a napfényes múlt és árnyékba borult jelen szónoki szembeállításaira jellemző eszményítéssel – ahogy ez a Rákóczi-eposz bukolikus képeiből is érzékelhető: „Itt is mint régenten Izrael földében,/ Fige fája alatt ki-ki szőlőjében/ Kedvére mulatott, semmi hír véletlen/ Nem bántotta, veszteg ült örökségében. Együgyű parasztok várván piros hajnalt,/ Hangos énekszóval szántották az oldalt,/ Nem kellett virrasztó, hogy őrizzen kőfalt,/ Mert nem leselkedett ellenség, s meg nem csalt.”¹⁵

Ha az erdélyi válságról vagy a válság kapcsán akarunk írni, természetesen először időbeli határait kell megállapítanunk. Az 1657. évi lengyelországi hadjárat, mint a válság utólag kijelölt kezdete adott, de ha a krízis tudatosodásának kiindulópontját keressük, akkor alighanem Jerzy Sebastian Lubomirski lengyel koronamarsallnak a Bereg és Szatmár megyei (tehát királysági) Rákóczi birtokokon és Máramaros megyében 1657. június 12. és július 1. között folytatott bosszúhadjáratát kell megjelölnünk,¹⁶ amely regionális léptékéhez képest irracionális pánikot idézett elő a teljes erdélyi lakosságban.¹⁷ Jellemző, hogy a fiatal Bethlen Miklós és diáktársai a távoli betörés hírére elmenekültek a fejedelmi székhelyről, Gyulafehérvárról.¹⁸ A „boldog békeidők” pedig akkor zárulnak le végérvényesen, amikor Lengyelországban a visszavonuló II. Rákóczi György távozása után a Kemény Jánosra bízott erdélyi sereg 1657. július 31-án tatár fogságba esik.¹⁹

A válság éveit öt fejedelem váltotta egymást viharos körülmények között Erdélyben. A helyzet stabilizálódását csak Köprülü Ahmed 1663. évi magyarországi hadjárata hozta el: Apafi Mihály hosszú vonakodás után 1663. október 18-án megjelent az érsekújvári török táborban,²⁰ és ezzel elérte, hogy a

¹⁵ Rákóczi eposz i. m. 2065–2072. sor. L. még *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 72–73.; „Szőlőd és figefád alatt kedvedre nyugodtál nagy békeségben és csendességben.” *Medgyesi Pál*: Ötödik jaj és siralom... Patak 1658. (RMK I 936.; RMNy Nr. 2794/2. Az Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban OSzK] példányát használtam) 37.

¹⁶ A betörés pontos időtartamát a besztercei levéltárban fennmaradt levelek alapján *Kiss András* tárta fel: *Kiss András*: Adatok egy válság tüneteire (1657. június–július). In: *Uő*: Más források – más értelmezések. Marosvásárhely 2003. 78–96. (itt 81., 92–93.) – A betörés ikonikus eseménye a munkácsi uradalomhoz tartozó gazdag mezőváros, Beregszász felgyújtása, és a református templomba bemenekült nép lemészárlása volt, amelyeket drámai képekkel ecsetelt Medgyesi Pál 1657. június 24-én a sárospataki templomban tartott prédikációjában. *Medgyesi Pál*: Igaz magyar nép negyedik jaja és siralma, melyet az ő veszedelmére vérhedett dühös lengyelségnek 1657-diki esztendőben, Munkácsnál, a hatodik hónap vagy Iván havának 16-dik, 17-dik napjától fogva való kiütése, égetése és kegyetlen öldöklése hozott véletlenül reá, s ejtett rajta. Patak 1657. (RMK I. 922.; RMNy Nr. 2729. Az OSzK példányát használtuk.) Beregszászi szerző tollából egy vers is fennmaradt a lengyel betörésről: „Igen szép siralmas ének” RMKT XVII/9. 387–388.

¹⁷ Az 1657-ben jelentkező megmagyarázhatatlan pánikról *B. Szabó János* írt tanulmányában: *B. Szabó János*: Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai. Aetas 21. (2006: 2–3. sz.) 204–218. (itt 212.)

¹⁸ *Bethlen Miklós*: Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1980. (Magyar Remekírók) 399–982. (itt 548.)

¹⁹ Kemény János a fogságba esés körülményeit utólag egy rövid, egyértelműen politikai célok által motivált írásműben is megörökítette: *Kemény János*: Ruina exercitus Transsylvanic. In: Kemény János és Bethlen Miklós i. m. 313–321.

²⁰ I. és II. Apafi Mihály naplója az 1632–1694. évekről. Kiad. Tóth Ernő. Erdélyi Múzeum 17. (1900) 82–93., 143–155., 214–221., 270–281., 325–335. (itt 87–88.) Térkép a török főszereg vonulásá-

nagyvezír ne cserélje le egy másik, megbízhatóbb, a kulcsfontosságú várostromokat nem lekéső fejedelemre. A krízis (mint állandó veszélyhelyzet) végét pedig valamivel későbbre tehetjük: a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom 1664. augusztus 10-én megkötötte a vasvári békét, lezárva a két nagyhatalom között 1661-ben kezdődő, egyre hivatalosabb hadiállapotot, és megteremtve ezzel egy törékeny, de helyi konfliktusoktól eltekintve működőképes békét. A válság időhatárai tehát: 1657–1663/64.

Tanulmányunk célja nem e korszak már-már követhetetlenül sűrű eseménytörténetének leírása, hiszen erre talán csak egy vaskos monográfia lenne elegendő, nem is a belpolitikai küzdelmek dinamikájának, a fejedelmi hatalom és a rendek izgalmas viszonyának leírása (amely terveink szerint egy következő írás témája lesz),²¹ hanem az, hogy bemutassa a kora újkori nemzeteszmeéknek, nemzeti ideológiáknak és a hozzájuk kapcsolódó politikai nyelveknek az 1657 utáni erdélyi válság során jelentkező változatait. Egyúttal az is bevallott célunk, hogy megmutassuk a (félíg-meddig hagyományos) történeti megközelítésnek és a történeti forrásoknak, elsősorban a kiadott és kiadatlan levelezéseknek, a szakterület kutatásában való fontosságát.²²

Nem csak az indított minket az 1657 és 1663/64 közötti periódus, mint vizsgálati terep kiválasztására, hogy a politikai válságok idején szokatlan élességgel mutatkoznak a kollektív identitások, hanem az is, hogy a krízisek szinte mindig nagy lökést adnak — a korban egyébként lassan változó — eszmék és a hozzájuk tartozó politikai nyelvek fejlődésének, átalakulásának.²³ (Világos példája ennek a Bocskai-felkelés, amely a nemesi nemzeteszme átmeneti kibővülésével járt és alapvetően megváltoztatta a rendi politizálás ideológiai fegyvertárát.²⁴) Mivel pedig az eszmék változását akarjuk követni, nem elégedhetünk

---

ról: *Sudár Balázs*: Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás. Pécs 2012. (Források Pécs történetéből 4.) 34.

²¹ Itt szeretném megköszönni Pálffy Géának, hogy a tanulmány megírására felkért. Kezdetben a válság alatti erdélyi belháború pártjairól és ideológiájukról szerettem volna írni, a politikai diskurzus minden (felekezeti, rendi, nemzeti) elemére kitérve, ám rá kellett ébredjek, hogy ez nem lehetséges egyetlen tanulmány keretében, így maradt a nemzeteszmeék feltárása, amely azonban nem választható el a felekezeti kérdéstől.

²² A téma iránti érdeklődésem egyik kiindulópontja a Wesselényi Ferenc levelezésének feltárására irányuló OTKA-pályázat, amelynek én is résztvevője lehettem, és a munka során nap mint nap szembesülhettem a 17. századi politikai levelek labirintusával. Köszönettel tartozom tehát Várkonyi Gábornak, a projekt megálmodójának és vezetőjének. – Szeretném továbbá megköszönni Szörényi Lászlónak és Jankovics Józsefnek, hogy két éven át az MTA Irodalomtudományi Intézete Renaissance és Barokk Kutatócsoportjában egy inspiratív tudományos közösség tagja lehettem.

²³ Vö. *Anthony D. Smith*: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. London–New York 2009. 35.

²⁴ *Varga Benedek*: *Political humanism and the corporate theory of state: Nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century*. In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Szerk. Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton. Leiden–Boston 2010. (Studies in the History of Political Thought 3.) 285–313. (itt 304–313.); *Kees Tszelszky*: *Az ismeretlen korona*. Bp. 2009. (Historia pro futuro) 104–158. A Bocskai-felkelés mint összetett mozgalom értékelésében *Pálffy Géza* érvelését tartjuk a legmeggyőzőbbnek: *Pálffy Géza*: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés. A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Bp. 2009. (Századok füzetek 3.)

meg egy pillanatképpel, hanem a metamorfózis jellegének és irányának regisztrálása érdekében az előzményeket és a következményeket is figyelembe kell vennünk. Célunk az is, hogy eredményeinket az angolszász nacionalizmuselméletekkel is összevegyjük. Ez azonban nem lehetséges anélkül, hogy röviden a kora újkorban regisztrált struktúrák és szimbólumok 18–19. századi továbbéléséről is szót ne ejtenénk. Kitekintésünket nem a megfoghatatlan kontinuitás utáni elkeseredett hajszának szánjuk, és igyekszünk elkerülni a teleologikus jellegű érveléseket.²⁵ A politikai nyelvek kapcsán burkoltan megpróbáljuk a német fogalomtörténeti iskola²⁶ és a cambridge-i eszmetörténet tanulságait is megszívlelni.²⁷ (Tudatában lévén annak is, hogy az utóbbi műhely a diakrón vizsgálatokhoz egészséges gyanakvással közelít.)

II. A nacionalizmus és a nemzet elméleti megközelítései

Mielőtt röviden felvázolnánk az eseménytörténeti keretet, és jellemeznénk az abban zajló diskurzus jellegzetességeit, röviden meg kell ismerkednünk a vizsgálat elméleti háttérével, a nacionalizmusra és nemzetekre vonatkozó modern elméletek néhány markáns irányzatával.²⁸

Az újkori történetírás, mint hangsúlyozottan nemzeti tudomány és a „nemzetépítés” eszköze, sokáig egyáltalán nem firtatta a nemzetek mibenlétét, azokat

²⁵ Ebben a tekintetben *Vladimír Urbánek* megfontolásait követjük: *Vladimír Urbánek: The Idea of State and Nation in the Writings of Bohemian Exiles*. In: *Statethood Before and Beyond Ethnicity. Minor States in Northern and Eastern Europe, 1600–2000*. Szerk. Linas Eriksonas – Leos Müller. Brussels 2005. 67–84. (itt 83.) Köszönöm *Kármán Gábornak*, hogy a tanulmány másolatát elküldte nekem.

²⁶ A *Reinhard Koselleck* nevével fémjelzett *Begriffsgeschichtéről* röviden l. *Kovács Ákos András – Lajtai L. László*: *Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmuselméletek fényében*. Korall 10. (2009: nov.) 16–25. (itt 17–18.)

²⁷ A cambridge-i iskola írásaiból már tizenöt éve megjelent egy értékes magyar nyelvű szöveggyűjtemény: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997.

²⁸ Szeretném előre is leszögezni, hogy nem tartozom a téma szakértői közé. A nacionalizmus-kutatás a kérdés központi jelentőségének és aktualitásának köszönhetően napjainkra önálló diszciplínává vált, saját szakemberekkel és könyvtárnyi szakirodalommal, amelynek egyre jelentősebb hányada magyarul is elérhető. Az irányzatok alábbi ismertetése természetesen leegyszerűsítő lesz, célom csak egy-egy jellegzetes gondolatuk felvillantása, nem átfogó jellemzésük. – A tájékozódást nagyban segíti két, a nacionalizmuselmélet irányzatait illusztráló magyar nyelvű szöveggyűjtemény: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs 1995. [A kötetet a rendelkezésemre álló idő alatt nem tudtam megszerezni], ill. *Nacionalizmuselméletek*. Szerk. Kántor Zoltán. Bp. 2004. (Rejtjel politológiai könyvek 21.) 7–17. oldalán Kántor Zoltán informatív előszava, a 397–400., ill. 401–409. oldalakon hasznos bibliográfia a tudományág magyar és angol nyelvű szakirodalmáról. A nacionalizmus-elméletekre adott néhány hazai reflexió: *Debreczeni Attila*: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001: 5–6. sz.) 513–552. (itt főként 515–523.); *Fazakas Gergely Tamás*: *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház*. Közösségképzetek a kora újkor református imádságirodalomban. *Studia Litteraria* 45. (2007) 190–214. (itt 190–191.); *Gyáni Gábor*: *Nemzeti identitás – identitáspolitika*. In: *Uő: Relatív történelem*. Bp. 2007. (*Historia Mundi*) 124–135.; *Hofler Tamás*: *Témák és megközelítések*. In: *Magyarok kelet és nyugat közt*. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Uő. Bp. 1996. 7–22.; *Teszelszky, K.*: *Az ismeretlen korona i. m.* 61–67. Fontosnak tartom a következő, magyar szerzők tanulmányait tartalmazó kötetet is: *A nemzet tudományok historikuma. Tudományos tanácskozás*. Szerk. Kulin Ferenc – Sallai Éva. Bp. 2008.

öntudatlanul örökkévalónak, változatlanok és céllal rendelkezőnek, az emberi létezés természetes kereteinek tekintette (perennializmus, primordializmus).²⁹ Ezt nevezi *Eric J. Hobsbawm* a nemzettel való szubjektív azonosulás nézőpontjának.³⁰ Ahogy azonban arra nemrég *Dávidházi Péter* felhívta a figyelmet, már a 19. század végén megjelenik a perennialista nézet kritikája: „Amit manapság Európában »nemzetnek« hívnak, és ami voltaképp inkább *res facta*, mintsem *nata* (sőt esetenként a megtévesztésig hasonlít egy *res ficta et picta*-ra) az minden esetben valami keletkező.” – írja Friedrich Nietzsche 1885-ben, kifejezve a nemzet általában mesterséges, de gyökerekkel is rendelkező jellegét.³¹

A huszadik századi angolszász nacionalizmuselmélet *Ernest Gellner* és *Eric J. Hobsbawm* nevével fémjelzett modernista irányzata, elsősorban az 1960-as évek komoly előzményeire építve 1980 után került előtérbe és teremtette meg a nemzeteszemlék kritikai tanulmányozásának alapjait.³² A szociológiai gyökerű modernista irányzat legmarkánsabb (és sok tekintetben jellemző) változata *Ernest Gellner* nevéhez fűződik, aki a nemzetet és nacionalizmust (ebben a használatban: nemzeti alapú világszemléletet) a modern kor termékéként fogta fel, a nacionalizmust pedig az agrártársadalmakból az ipari társadalmakba való átmenet termékének tekintette.³³ Megközelítése instrumentalista: úgy gondolja, hogy az új gazdasági erők a nacionalizmus mint eszköz révén teremtik meg az ipar számára kedvező feltételeket, nevezetesen egy olyan új, a hagyományos közösségekről és identitásokról lemondó társadalmat, amely kellőképpen mobilis, írásbeliségre épülő homogén magaskultúra jellemzi, és amelynek fizikai kerete egy merőben új jelenség, a nemzetállam. Elméletének népszerűséget az adja, hogy a marxizmushoz hasonlóan átfogó magyarázatot kínál az emberi társadalmak fejlődésére. A marxista *Hobsbawm* értelmezésében az elit „kitalált hagyományok” (*invented traditions*) révén teremt meg a nemzetet. A nacionalizmus definíciójában a modernisták általában *Gellner*t követik: „A nacionaliz-

²⁹ *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 3. – A régebbi magyar szakirodalomból *Benda Kálmán* tette kritikai vizsgálat tárgyává a nemzetet, ám ő a magyar nemzetet nem akarta a 13. század végénél régebbre visszavezetni, és a nemzeti „hivatástudatot” a dinasztikus „közösségérzésből” vezette le, tehát nem tekinthető klasszikus perennialistának. Esszéisztikus, lényegében a hungaropesszimizmus gyökereit kutató munkája: *Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története* (A XV–XVII. században). Bp. 1937.

³⁰ *Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Bp. 1997. 11. („Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth and Reality” című könyve 1993. évi kiadásának magyar fordítása.)

³¹ *Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése*. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Bp. 2004. 33. Az idézet a „Jenseits von Gut und Böse”-ből származik. *Dávidházi* kitűnő könyvének ez az idézet a mottója, használata tulajdonképpen az angolszász nacionalizmuselméleteknek szánt elegáns fricska is.

³² Az önálló diszciplína megjelenéséhez szükséges lökést a gyarmati világban jelentkező válság-folyamatok adták meg. A modern nacionalizmuselméletek 20. századi előtörténetét *Anthony D. Smith* vizsgálta fel kitűnő tanulmányában: *Anthony D. Smith: A nacionalizmus és a történelem*. In: *Nacionalizmuselméletek* i. m. 21–42.

³³ *Ernest Gellner: A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp. 2009. A modernista *John Breuilly*nek *Gellner* munkásságát és gondolatainak fogadtatását bemutató, az irányzat 20. századi előzményeit is felvázoló értékes utószavával (181–229.). *Gellner* már 1964-ben, a „Thought and Change” című könyvének egyik fejezetében kifejtette alapvető tételeit, ám ezek a gondolatok csak a „Nations and Nationalism” 1983. évi megjelenése után kerültek az érdeklődés középpontjába.

mus elsősorban olyan politikai alapelv, amely a politikai és nemzeti egység tökéletes egybeesését vallja.”³⁴ A nemzet fogalmának értelmezésében már korántsem ilyen egységesek, de többségük inkább a szubjektív meghatározások irányába csúszik el, tehát szerintük a nemzetet nem objektív ismérvek (pl. nyelv, közös eredet, vallás), hanem az emberek meggyőződése és lojalitása segítségével lehet definiálni.³⁵

Az irányzat képviselőinek közös nevezőjét a következőképpen lehetne összefoglalni: A nacionalizmus a francia forradalom (1789) után jelent meg, és létrehozta, megalkotta (konstruktivista álláspont) a nemzetet,³⁶ egy mesterséges társadalmi kategóriát,³⁷ és az annak fizikai keretét adó, (elvieken) népszuverenitáson és állampolgári jogegyenlőségen alapuló nemzetállamot. A végeredmény tehát egy olyan közösség, amely minden addigitól gyökeresen eltér, a modernista irányzat ezért sem a nemzetnek, se az azt létrehozó ideológiának (nacionalizmus) nem keresi a gyökereit.³⁸ Követői lényegében úgy fogják fel a modern nemzetet, mint egy több lerombolt ház telkére, az eredeti utcafrontokat sem figyelembe véve épített betonvázis épületet, amely elé az eredeti épületek bontott tégláiból dekoratív álhomlokzatot emelnek. A téglák, a meghaladott közösségek eszméi, szimbólumai teljesen elveszítik eredeti kontextusukat, kötelességeiket, és ezáltal eltűnik eredeti jelentésük, az új jelentést pedig egy mesterséges konstrukcióban nyerik el. A nemzetépítés tehát szemükben legalább annyira rombolás, mint építés, és semmiképpen sem nevezhető átépítésnek. A modernista irányzat általános, de nem tudatosan vállalt, jellemzője a jelenkori nacionalizmus szerepének negatív megítélése.

Egy másik jelentős kutató, *Benedict Anderson* elméletét gyakran szokás a modernista irányzat zászlóshajójának tekinteni,³⁹ mely könyve szlogenné vált címének (*Elképzelt közösségek/Imagined Communities*) félreértéséből ered.⁴⁰ *Anderson* ugyanis nem kitalálásról (rosszindulatúan fogalmazva: hamisításról) beszél,

³⁴ *Gellner, E.*: A nemzetek i. m. 11. Egy másik definíció, a modernista szemléletet valló *Schöpflin Györgytől*: „A nacionalizmus egy olyan modern doktrína, melyet a — modern értelemben használt — nemzet igazolására használnak. Legfőbb alaptételei a következők: a világ nemzetekre és csakis nemzetekre oszlik; minden egyén egy nemzet tagja, és csakis egy nemzet tagja; minden nemzet egy csakis rá jellemző múlttal és jövővel rendelkezik; valamint, minden valószínűség szerint, minden nemzet egy bizonyos — adott esetben szimbolikus — területhez kapcsolható.” *Schöpflin György*: A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő 2003. 10.

³⁵ A meghatározási dilemmát jól tükrözi *Hobsbawm*nak az objektív meghatározás mellett érvelő, de önellentmondásoktól sem mentes fejtegetése: *Hobsbawm, E. J.*: A nacionalizmus i. m. 12–16.

³⁶ *Hobsbawm, E. J.*: A nacionalizmus i. m. 18–29.

³⁷ *Gellner* megfogalmazásában: „A nemzet az emberek meggyőződéséből, lojalitásából és szolidaritásából összetevődő artefaktum, mesterséges képződmény.” *Gellner, E.*: A nemzetek i. m. 18.

³⁸ „...a nacionalizmus megfelelő megértése szempontjából lényegében irreleváns annak ideológia vagy elméletörténete.” *Gellner, E.*: A nemzetek i. m. 165.

³⁹ *Benedict Anderson*: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Bp. 2006. (Atelier füzetek 8.) *Anderson* egyik — ritkán idézett — állítása az, hogy az első modern nemzetek, Észak- és Dél-Amerikában jelentek meg, nem Európában, és a későbbi nacionalizmusokkal szemben a nyelvi kérdés kis hangsúlya jellemezte őket.

⁴⁰ A félreértés egy jellemző példáját *Óze Sándornál* találjuk, aki — a könyv német fordításának (*Erfindung der Nation*) címe által is félrevezetve — *Ernest Gellner* jellegzetes nézeteit tulajdonítja *Andersonnak*. *Óze Sándor*: Mámor, mítosz, amnézia. In: *Uő*: A határ és a határtalan. Identitáslelmék vizsgálata a 16. századi magyar útközözőná népeességénél. Bp. 2006. 272.

hanem arról, hogy a tágabb, nem személyes érintkezésen alapuló közösségek (nem csak a nemzet) tudatunkban születnek és léteznek. Érdemes a nemzetről adott definícióját idézni: „Politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. Elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak.”⁴¹ *Anderson Gellner*énél sokkal filozofikusabb elmélete szintén a modernitáshoz köti a nemzetek megjelenését, és a nemzeti identitást a dinasztikus és vallási lojalitások funkcionális örökösének tekinti, azaz nem gondolja úgy, hogy a semmiből léptek volna elő. A nemzetek, mint képzetek megjelenésében a nyomtatásnak (*print capitalism*), illetve két — a modern időfelfogásra döntő hatást gyakorló — műfajnak, az újságnak és a regénynek tulajdonít döntő jelentőséget.⁴²

Gellner egyik tanítványának, *Anthony D. Smith*nek nevéhez fűződik a modernista nacionalizmuselméletek legjelentősebb kritikája, az ún. etnoszimbolizmus,⁴³ amely bizonyos értelemben mégis a modernista paradigma keretein belül marad, hiszen elfogadja, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalom után jelent meg. Követői úgy gondolják azonban, hogy a nemzetek nem tisztán mesterséges alkotások, hanem egy korábbi etnikai mag (*ethnic core*) köré épültek fel, amelyeknek mítoszaiból és jelképeiből táplálkoznak. Ennek megfelelően fontosnak tartják a nagy időtávot átfogó vizsgálatokat. Az ideológiák és közösségi cselekvések háttérben a szubjektív és szimbolikus tényezőket hangsúlyozzák, nem az anyagiakat, szerintük ezek sokkal inkább a nacionalizmus kereteit határozzák meg, mintsem tartalmát. Az elitek manipulatív szerepe helyett a társadalmi csoportok kölcsönhatását emelik ki. Az elmélet nagy előnye, hogy az etnikai mag fogalma segítségével magyarázatot ad az egyes nemzetek és nacionalizmusok eltérő jellegére, elvetve ezzel a modernista elméletekre jellemző ideáltípusos modelleket és a bennük rejlő nem mindig kimondott diffuzionizmust. Az irányzat gyengéjeként említhető az etnikum és a nemzet egymáshoz nagyon közeli meghatározása. Az etnikum *Smith* számára egy olyan, elnevezéssel bíró és magát tudatosan definiáló közösség, amelynek tagjait a közös származás mítosza, a közös emlékek, egy közös kultúra elemei, egy adott területhez fűződő kapcsolat és bizonyos mértékű szolidaritás tart össze. A nemzet etnoszimbolista definíciójában ehhez képest csak néhány elem: a területtel való kapcsolat erősödése és érzelmi telítődése, egy csak az adott közösségre jellemző intellektuális és intézményi közeg, és egy mindenkire vonatkozó jogrend jelennek többetként.⁴⁴ *Smith* újabb írásaiban

⁴¹ *Anderson, B.*: Elképzelt közösségek i. m. 20.

⁴² Uo. 33–47.

⁴³ Az elmélet átfogó ismertetése, a többi nacionalizmuselmélettel való — természetszerűen részrehajló — összevetés keretében: *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m., különösen 13–40.

⁴⁴ A két definíció angolul: az etnikum „...a named and selfdefined human community whose members possess a myth of common ancestry, shared memories, one or more elements of common cultur, including a link with a territory, and a measure of solidarity, at least among upper strata”. A nemzet „...a named and self-defining human community whose members cultivate shared memories, symbols, myths, traditions and values, inhabit and are attached to historic territories or „homelands”, create and disseminate a distinctive public culture, and observe shared customs and standardised laws.” *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 27. és 29.

— részben *Anderson* nyomán — jelentős szerepet tulajdonít a modern nemzeti identitások létrejöttében a kereszténységtől megörökölt struktúráknak, a nacionalizmust profán vallásként jellemezve, amelynek felfokozott érzelmi szintén az eszmei elődöt idézik.⁴⁵ E világi vallás tárgya maga a közösség, mint választott nép, az általa lakott megszentelt haza (*sacred homeland*), a közösség idealizált múltja, mint aranykor, és végül a közösségért, annak szent küldetéséért elesett hősök sora.

Míg a modernisták az etnoszimbolizmust tetszetősen becsomagolt primordialiszmusnak tekintik, addig a posztmodern irányzatok hajlamosak a modernista elméletek egyik ágaként felfogni. Az etnoszimbolizmus melletti érvként felhozható, hogy a német fogalomtörténeti iskolának a nemzetre vonatkozó, doktrínaként nem megfogalmazott eredményei leginkább az etnoszimbolisták nézeteire emlékeztetnek.⁴⁶

A nacionalizmuselméletek újabb hullámába tartozó posztmodern megközelítések közös sajátossága, hogy a nemzetet diskurzusnak tekintik. A jellemzően dekonstruktív posztmodern megközelítések közül számunka a kora újkorral foglalkozó *Philip S. Gorski* programadó tanulmánya tűnik a legfontosabbnak.⁴⁷ Jól felépített írásában előbb bemutatja, hogy a kora újkori Hollandia és Anglia kimerítik a nemzet modernista definícióját, és azt is, hogy nemzeti ideológiájuk már klasszikus nacionalizmusnak tekinthető, majd amellett érvel, hogy a modernista elméletek által fordulópontnak tekintett francia forradalom sem rendelkezik azokkal a forradalmian új jellemzőkkel, amelyeket neki tulajdonítanak. Végeredményben tagadja, hogy a 18. század vége mindenre kiterjedő változást hozott volna a nemzeti identitások történetében, és elveti a modern nemzetfogalom és nacionalizmus mérceként való alkalmazását, tehát az esszencialista filozófiájú megközelítéseket. A nacionalizmusra egészen általános meghatározást ad, minden olyan ideológiát annak tekintve, amely használja a nemzet kategóriáját vagy egy hasonló fogalmat. A nacionalista mobilizáció négy fázisát különbözteti meg, a definícióban foglalt alapesetet, a mozgalmat, a pártot, és a központi hatalmat magához ragadó nacionalista rezsimet. Ezt a kategorizálást kiegészíti egy másik skála, amely azt rögzíti, hogy a nemzeti eszme a társadalomnak mennyire tág köreiben fejt ki hatását.

Érdekes szempontokat vet fel a *Frederik Barth* norvég antropológus nevével fémjelzett megközelítés is, amely a közösségi identitások létrejöttében és működésében alapvető jelentőséget tulajdonít a más közösségekkel való interakciónak (interakcionalizmus), és az ezáltal létrejövő, megszilárduló határoknak. Kutatásai elvi alapját az etnikai csoportok vizsgálata révén teremtették meg.⁴⁸

⁴⁵ *Anthony D. Smith*: Chosen People. Sacred Sources of National Identity. Oxford–New York 2008. – Meg kell jegyezni azonban, hogy e gondolat csak a nacionalizmuselméletek körén belül számít eredetinek, és bizonyos értelemben a közhely határát súrolja.

⁴⁶ *Kovács Á. A. – Lajtai L. L.*: Koselleck nemzetfogalma i. m.

⁴⁷ *Gorski, Ph. S.*: The Mosaic Moment i. m.

⁴⁸ Az irányzatról röviden *Daniele Conversi*: A nacionalizmuselmélet három irányzata. In: Nacionalizmuselméletek i. m. 315–328. (itt 321–324.) A szociálandropológiai megközelítés egyik alapműve nemrég magyarul is megjelent: *Thomas Hylland Eriksen*: Etnicitás és nacionalizmus. Pécs–Bp. 2008.

A nagy angolszász metaelméletekhez csak lazán kapcsolódó kutatási irányzatot képvisel *Robert von Friederburg*,⁴⁹ aki a mai nemzet és nacionalizmus alapvetően modern jellegét elfogadva a haza (*patria*) kategóriáját vizsgálja a kora újkori közösségekben, azt kutatva, hogy tartalma miképpen változik, és hogy használata mennyire kapcsolódik egy adott érvelési stratégiához. Meglátása szerint a nemzet (*natio*) fogalmát a kora újkorban jellemzően akkor használják, amikor az egyes emberek vagy egy csoportjuk jogait és kiváltságait akarják hangsúlyozni, míg a *patria* fogalom használatával az egyénnek és a csoportoknak a házával szembeni kötelességeit fejezik ki.⁵⁰ A Német-római Birodalom vonatkozásában arra a következtetésre jut, hogy a 17. század folyamán az alattvalók lojalitása egyre kevésbé az uralkodó személyéhez kapcsolódik, és a személytelenedett *patria* egyre inkább egy territorializált politikai közösséget jelent.

A nacionalizmuselméletek „tengeréből” érdemes még röviden két önálló, magyar irodalomtörténészek nevéhez fűződő modellt is megemlíteni. *Debreczeni Attila* szerint az európai keresztény civilizáció, mint „predomináns identitás” a 18. században az eltérő civilizációkkal való szembesülés hatására válságba kerül, megürült helyét és funkcióját ekkor veszi át a nemzet eredendően politikai közösségtudata.⁵¹ *S. Varga Pál* a fenomenológiai szociológia segítségével próbálja feloldani a nemzet objektív vagy szubjektív létezésének a nacionalizmuselméletek háttérében meghúzódó örök dilemmáját.⁵² Az *Anderson* kiindulási tézisére is emlékeztető gondolatmenet axiómája az, hogy minden társadalom egy közös, gondolat tárgy-konstrukciók hálózatából felépülő mikrokozmoszban, úgynevezett „honi világban” él, ezáltal a fiktív – valós opposzió okafogyottá válik. A közös gondolat tárgyak úgy keletkeznek, hogy a hasonló egyéni tapasztalatok a kommunikáció során összegződnek, interszubsztívá válnak és végül szimbolikus alakot öltenek. A nemzet nem más, mint az a képeses közösség, amelyet a társadalom tagjai gondolat tárgyaik hordozójának tekintenek. A nemzet tehát maga is egyike a gondolat tárgyaknak. A nyelv ebben a felfogásban nem pusztán a kommunikáció eszköze, de a mikrokozmoszt megtöltő közös tudáskészlet, köztük a nemzet kategóriájának hordozója is. A szimbólumként jelentkező gondolat tárgyak fontos szerepe, hogy hidat képeznek a múlt és a jelen között. *S. Varga* felfogása szerint a modern nemzet megjelenése előtti idő-

⁴⁹ *Robert von Friederburg*: „Patria” und „Patrioten” vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert. In: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert*. Szerk. Uő. Wiesbaden 2005. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 41.) 7–54. Itt szeretném megköszönni Zászkaliczky Mártonnak, hogy a könyvre és az irányzatra felhívta a figyelmemet, és segített programadó *Friederberg* — olykor nehezen értelmezhető — gondolatainak dekódolásában.

⁵⁰ *Friederburg, R.*: „Patria” i. m. 12.

⁵¹ *Debreczeni A.*: Nemzet és identitás i. m. 523–531. *Debreceni* gondolata *Szűcs Jenő* felfogására vezethető vissza, aki a középkori magyarság domináns identitásának a kereszténységet tekintette.

⁵² *S. Varga Pál*: A nemzetfogalom fenomenológiai megközelítésének lehetséges hasznáról. In: *A nemzeti tudományok historikuma* i. m. 307–324. A rendkívül filozofikus megközelítés gyakorlati alkalmazása érzésünk szerint komoly akadályokba ütközik majd, de gondolatai mindenképpen nagyon inspiratívak. *S. Varga* gondolatmenetét ugyanebben a kötetben *Dávidházi Péter* próbálta meg továbbgondolni: *Dávidházi Péter*: Utószó: a nemzeti látószög perspektíváiról. Uo. 485–513.

szakban az európai keresztény civilizáció a magyarság „honi világa,” tehát azt *Debreczeni*hez hasonlóan lényegében predomináns identitásként kezeli.⁵³

Rövid elméleti áttekintésünk végén nem kerülhetjük el, hogy néhány szó erejéig arra a magyarországi publicisztikai (részben történészi) küzdelemre is kitérjünk, amely valamelyest napjainkig rányomja bélyegét a modern nemzet előzményeiről való közbeszédre, nevezetesen a *Molnár Erik*-vitára.⁵⁴ A polémia a kommunista történész 1960-ban közzétett vitairatával indult. Fellépése háttérben bevallottan az a sokk állt, amelyet az 1956-os „ellenforradalom” nemzeti jellege és nemzeti jelszavai a pártelitnek okoztak. Közvetlen célpontja azonban a magyar marxista történetírásnak a II. világháború óta uralkodó, *Révay József* (a népszerűsítésben pedig *Mód Aladár*) nevével fémjelzett irányzata volt, amely a magyar történelmet nemzeti „függetlenségi küzdelmek” sorozataként ábrázolta, és azokat „haladó” tehát a társadalomfejlődés szempontjából pozitív mozgalmaknak nyilvánította.⁵⁵ *Molnár* inkább spekulatív, mint empirikus módszerekkel kimutatta, hogy a nemzet fogalma a polgári fejlődés sajátos terméke, és hogy a „feudális” nemzet és haza a nemesség kizárólagos tulajdona volt, amelyből a parasztságot kirekesztették, csak végszükségben és stratégiai okokból osztották meg átmenetileg az elnyomott néppel. A nemesség oldalán felkelő nép tehát egy hamis tudat foglya volt. Mivel pedig Magyarországon a polgári nemzetet is a nemesség hozta létre, és nemesi jellegét véleménye szerint később is megőrizte, ezért úgy tekintette, hogy a valódi magyar nemzeti közösség, mint a szocialista hazafiság letéteményese, csak 1948-ban jött létre. A kora újkori rendi felkeléseknek és az erdélyi fejedelmek hadjáratainak (az egykorú terminológiában: függetlenségi harcoknak) korábban tulajdonított nemzeti jellegét tagadta, azokat a nemesség önző osztályérdekeiből vezette le. A marxista üdvtörténet fejlődési skáláját követve (amelynek végpontja a régi partikuláris identitásokat, kultúrákat, nyelveket egyetlen globális közösségben feloldó proletár nemzetköziség) az „abszolútizmust” pozitívabban ítélte meg, mint a rendi mozgalmakat. *Molnár* tézisei heves kritikát váltottak ki, és a függetlenségi szemlélet a tudomány berkein kívül megőrizte töretlen dominanciáját. A kommunista terminológia és kategóriák használata, illetve az egyér-

⁵³ S. *Varga Pál*: A nemzetfogalom változatai a 19. századi magyar irodalomban. In: Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben. Szerk. Štefan Šutaj – Szarka László. Prešov 2007. 40–47. (itt 42.)

⁵⁴ A vitáról és történeti háttéréről az utóbbi években két alapos elemzés is megjelent: *Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzetesme és nacionalizmus története. Bp. 2007. 526–534.; *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. Századok 142. (2008) 1483–1536.; Három szubjektivebb, átfogóbb gondolatmenetbe illeszkedő értékelés: *Dénes Iván Zoltán*: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai. Kisebbség, politika, társadalom 13. (2002) 58–78. (itt 64–66.); *Bene Sándor*: Miklós Zrínyi in Post-World War II. Scholarly Literature in Hungary. The Past and Present of Interdisciplinary Research. In: Militiae et Litterae. die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Szerk. Wilhelm Kühlmann – Gábor Tüskés. Tübingen 2009. 411–430. (itt 416–419.); *Óze Sándor*: Nemzettudat és historiográfia. Bp. 2009. 61–131.

⁵⁵ A *Mód Aladár* által propagált „függetlenségi” szemléletről, mint a kora újkor-kutatás jellegzetes tévútjáról legutóbb *Pálffy Géza* írt: *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. (História könyvtár. Monográfiák 27.) 15–18. (A Molnár Erik-vitára vonatkozó további historiográfiai szakirodalommal.)

telműen aktualizáló célzat miatt *Molnár* munkái a mai kutatás számára csupán eszmetörténeti jelentőséggel bírnak.

Hozott azonban a vita néhány komoly és maradandó eredményt is. Az irodalomtörténészeknek a polémia fősodrából némileg kieső megszólalásait,⁵⁶ és *R. Várkonyi Ágnes* két, kitűnő észrevételeket tartalmazó közlésén⁵⁷ kívül első-sorban *Szűcs Jenő*nek a „nemzet historikumáról”, a polgári nemzet előtti közösségekről írt tanulmányait kell említeni, amelyek sohasem álltak össze igazi szintézissé, de mozaikos jellegükben is nagy jelentőségűek.⁵⁸ *Szűcs* bevallottan a *Molnár* által megteremtett eszmei alapokon kezdte el kutatásait, ám a középkorra vonatkozó, szilárd forrásismereten és kitűnő elemzéseken nyugvó tanulmányai sokkal inkább a német fogalomtörténeti irányzat hatását mutatják.⁵⁹ Sikerült azonosítania azokat a különböző, kollektív identitásokat (alattvalói, nyelvi, korporatív, ő rendszerint tudatnak nevezi őket), amelyek a középkori magyar társadalom összetett struktúráját meghatározták. Tanulmányainak egy másik fele határozottan esszéisztikus, ezekben a munkáiban a számára jól ismert középkor és a polgári nemzet születése közötti szakadozott ívet próbálja megrajzolni. Míg a „függetlenségi” szemléletet megalapozott érvekkel kritizálja, addig a kora újkori társadalomra vonatkozó nézetei láthatóan meglehetősen gyér forrásbázison alapulnak. A 16–17. században nagy jelentőséggel bíró, sötét színekkel ecsetelt vitézljő rendet csak mint a nemesi nemzeteszme öntudatlan közvetítőjét veszi számításba,⁶⁰ a parasztságnak a kuruc időszakban regisztrált népi patriotizmusát pedig pusztán a társadalmi osztályok átmeneti érdekegyezésére vezeti vissza. (*Molnár*hoz képest, aki a jelenség mögött a nemesség manipulációját gyanítja, ez persze jelentős előrelépés.) Későbbi nagyhatású esszéjében már sokkal megengedőbben fogalmaz, és a nemzettudat átmeneti

⁵⁶ *Bán Imre*: A XVII. századi puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége. In: *Uő*: Költők, eszmék, korszakok. Szerk. Bitskey István. Debrecen 1997. (Csokonai Könyvtár 11.) 205–217. [Első megjelenése: *Theológiai Szemle* 1976.]; *Uő*: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. Uo. 218–248. [Első megjelenése: *Századok* 1976]; *Klaniczay Tibor*: Nacionalizmus a barokk korban. In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 138–150. [Első megjelenése 1976-ban, francia nyelven.]; *Tarnai Andor*: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. In: *Uő*: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Bp. 2004. (*Historia Litteraria* 16.) 5–31. [Első megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961]; *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1990. (*Modern Filológiai Füzetek* 6.) – A fenti publikációk közül *Bán Imrének* a „korai felvilágosodásról” írott tanulmányát tartom a legfontosabbnak.

⁵⁷ *R. Várkonyi Ágnes*: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburgellenes küzdelem idején (1526–1711). [Első megjelenése 1964-ben] ill. A népi kurucság ideológiája [Eredetileg: *Történelmi Szemle* 1963.]. In: *Uő*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. 323–392. és 404–420.

⁵⁸ *Szűcs* nemzettel foglalkozó írásai önálló tanulmánykötetben jelentek meg: *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár) Halála után jelent meg egy további, az etnicitás kérdésével foglalkozó kötete: *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szeged 1992..

⁵⁹ *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 413–556. *Szűcs* valójában nem a később kialakuló fogalomtörténetet ismerte, hanem az annak előzményeül szolgáló megközelítéseket.

⁶⁰ A vitézljő rend egyoldalúan negatív beállításáról: *Óze Sándor*: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „Az üllő és verő közé szorult ország”. In: *Uő*: A határ és a határtalan i. m. 43–51. (itt 49–50.)

bővülésének időszakaiban felfedezni véli a „társadalmi szabadság egy tágabb és összefogóbb koncepciójának itt-ott kibukkanó zsengei”-t.⁶¹

*Szűcs*nek a kora újkori magyarországi társadalomról alkotott képe végletesen leegyszerűsítő, két osztályra épül: az ideológiai szempontból egységes nemességre, illetve a parasztságra, a közöttük elhelyezkedő vitélő rendet pedig egyfajta skizofrén tudat hordozójának látja. Nincsen németajkú városi polgárság,⁶² nincsenek armalisták és nincsenek mezővárosok sem. A legnagyobb hiányosságot azonban abban láthatjuk, hogy nem veszi figyelembe a reformáció után megjelent felekezeteknek (köztük a tridentí katolicizmusnak) a kollektív identitások, nemzeteszmék átalakulásában játszott alapvető szerepét. Sőt, általában úgy tekinti a hazai kora újkort, mint a középkorból megörökölt eszmék hermetikusan zárt játszóterét.⁶³

Visszatekintve *Szűcs Jenő*nek — *Molnár* marxista téziseire is építő — szemléletét a modernista irányzat egy korai, az angolszász fejleményektől teljesen független hajtásának nevezhetjük.⁶⁴ Nem véletlen, hogy *Eric. J. Hobsbawm Szűcs* tanulmánykötetének német fordítását utóbb a modernista nacionalizmuselmélet kánonjába is beemelte.⁶⁵

Nincs más hátra, mint hogy a fenti elméletek figyelembevételével meghatározzuk saját álláspontunkat, és definiáljuk azokat a fogalmakat, amelyeket az elemzés során használni fogunk. A nacionalizmuselméletek vitájának legfőbb tanulsága számunkra az, hogy lehetetlen a nemzet és nacionalizmus egyértelmű meghatározása, hiszen a nemzet kategóriája maga is gondolkodásunk és nyelvünk része. Talán a legfontosabb kérdés, az hogy ki mennyire tekinti radikálisnak a modernitással bekövetkező változást. Bár szimpatikus számunkra *Gorski* újszerű megközelítése, elfogadjuk a modernista alaptézis állítását, hogy a 18. század végén vagy a 19. század elején a legtöbb helyen az addigiaktól nagy mértékben eltérő társadalmi struktúra jelent meg.

A nemzeteszmék szélesebb körű elterjedésének hátterében *Anderson*t követve a kommunikáció új eszközeit és színtereit sejtjük. A nemzeti ideológiák adott közösségen belüli pluralitása ugyan ezután sem szűnt meg (és így a nemzetnek, nemzeti identitásnak a modern korban is mindig több verziója létezik párhuzamosan), de ezeknek a korábbinál intenzívebb diskurzusa mégis csak megeremtette a nemzet fogalmának egy közös nevezőjét, a modern nemzetet, mint kategóriát, másként fogalmazva: az általunk ma ismert nemzettudatot. El-

⁶¹ *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Bp. 1983. 111.

⁶² Az erdélyi szászok összetett identitásáról: *Bitskey István*: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Szerk. Uő – Fazakas Gergely Tamás. Debrecen 2007. (Studia litteraria XLV.) 11–23. (itt 14–18.)

⁶³ Jellemző példa erre, hogy a Szent Korona-eszmét (így: egyes számban) „középkori kövületnek” tekinti. *Szűcs. J.*: Vázlat i. m. 113. *Kees Teszelszky* monográfiája mutatta meg, hogy ez a nézet mennyire téves, és milyen dinamikusan változtak a Szent Koronához fűződő ideológiák a 17. században. *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona i. m. – *Szűcs Jenő* álláspontja a *Perjés Gézával* folytatott vitában ugyan némileg módosult, ám a felekezetek szerepét véleményünk szerint még ekkor is erősen alábecsülte. *Szűcs J.*: Nemzet és történelem i. m. 569–574.

⁶⁴ *Gyáni G.*: Nemzeti identitás i. m. 125.

⁶⁵ *Hobsbawm, E. J.*: A nacionalizmus i. m. 10–11.

fogadjuk az etnoszimbolistáknak a nemzet etnikai magvára, tehát szerves előzményeire vonatkozó tézisét. (Némileg ironikusan fogalmazva nincs is más választásunk, hiszen a modernista irányzat körkörös érveléssel általában eleve zárja vizsgálódása tárgyai közül a kora újkort.⁶⁶) A modern nemzetet és az előzményéül szolgáló közösségeket nem tekintjük pusztán képzetnek, mert tagjainak lojalitása és érzelmi kötődése, illetve a többi közösséggel szemben kialakított határai a társadalom és más társadalmak „honi világában” valósággá teszik.⁶⁷

Ami a meghatározásokat illeti, termékenynek látjuk *Philip S. Gorski* megközelítését, aki a modern nemzet mérceként való alkalmazását elvetve az összes magát rendszeresen nemzetként definiáló közösséget egyfajta nemzetnek nevezi. Mivel azonban maga a nemzet szó erősen a modern társadalomszemlélethez kötött, és használata nem a *Gorski* által felvázolt változást, a kohéziós erő fokozatos növekedését, hanem az állandóság és egységesség képzetét idézné fel, ha tehetjük, nem alkalmazzuk, hanem *nemzeteszmékről, nemzeti ideológiákról* fogunk beszélni. Amennyiben az egyéneknek a közösséghez fűződő érzelmeit, lojalitását akarjuk jellemezni, a „*nemzeti identitás*” kifejezéssel élünk majd. A nacionalizmusra a következő definíciót alkalmazzuk: olyan eszme, amely egy nemzetként megjelölt közösség számára az idealizált múltba való visszanyúlással fogalmaz meg a jövőre vonatkozó elvárásokat. Ebben az értelemben *kora újkori nacionalizmusról* is beszélhetünk, amely — mint látni fogjuk — érzelmi töltetében gyakran egyáltalán nem marad el a modern nacionalizmustól.

III. Az erdélyi válság eseménytörténete dióhéjban⁶⁸

II. Rákóczi György 1657. július 31-én menekülő hadvezérként, néhány századnyi lovassal érkezett vissza a fejedelemség területére, a máramarosi Hosszúme-

⁶⁶ *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 16–17.

⁶⁷ *Anthony D. Smith* felfogását ötvöztük a fenomenológiai szemlélettel: *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 41–42. és *S. Varga P.*: A nemzetfogalom i. m.

⁶⁸ A 17. századi Erdély történetének átfogó feldolgozásai: Magyarország története III/1–2. köt. (1526–1686) Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. (Az erdélyi és a magyarországi történelmet egyes fejezetekben tekinti át, a vonatkozó részek szerzői: *Makkai László* és *R. Várkonyi Ágnes*); Erdély története II. köt. (1606-tól 1830-ig) Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp. 1986. 617–894. (Szerzők: *Péter Katalin* és *R. Várkonyi Ágnes*); *Istoria Românilor*. V. köt. O epocă de înnoiri în spirit European (1601–1711/1716). Szerk. Virgil Cândea. București 2003. 181–208. (Szerzők: *Susana Andea* és *Avram Andea*); *Istoria Transilvaniei* II. köt. (De la 1541 până la 1711). Szerk. Ioan-Aurel Pop et alii. Cluj-Napoca 2005. (A kötet tematikus fejezetekre oszlik, a politikátörténeti fejezeteket *Anton Dörner*, *Susana Andea*, *Szegedi Edit* és *Călin Felezeu* írták.) Végül egy fontos újabb tanulmánykötet: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp. 2009. – A válságidőszakra vonatkozó három legjelentősebb elbeszélő forrás: *Szalárdi János*: *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Bp. 1980.; *Bethlen János*: *Erdély története 1629–1673*. Kiad. Jankovics József. Bp. 1993. (latinból); *Georg Kraus*: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Kiad. Vogel Sándor. Csíkszereda 2007. (németből); A további elbeszélő források listáját a következő kötetekben találjuk: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII*. Privind istoria Romîne. Szerk. J. Crăciun – A. Ilieș, București 1963. (Cronicele Medievale ale Romîniei I.); *Kulcsár Péter*: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Bp. 2003.; *S. Sárdi Margit*: *Napló-könyv*. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt. Bp. 2010. 290–613. (A magyarországi és erdélyi napló-jellegű forrá-

zöre.⁶⁹ Az Oszmán Birodalom új, energikus nagyvezíre, Köprülü Mehmed pedig a hadjárat portai engedélyezésének hiányára hivatkozva a fejedelem eltávolítását kezdte követelni.⁷⁰ A rendek a nyomásnak engedve Rákóczit tisztségéről lemondatták, és 1657. november 2-án hangsúlyozottan ideiglenes jelleggel, Rákóczi visszatérésének lehetőségét fenntartva, Rhédey Ferencet (1613–1667),⁷¹ Bethlen Gábor rokonát választották meg helyére – Rákóczi László gúnyos szavai szerint „pünkösdi királyságra.”⁷² Az „elébbi fejedelem” (az időszak jellegzetes kifejezése) saját távozását csak a törökök megtévesztésére szánt színjátéknak tekintette. Abban a pillanatban, amikor tanácsurái hatására Rhédey szerepét kezdte komolyabban venni, és a végvárok katonáitól a hűségeskü letételét kívánta, II. Rákóczi György 1658. január 14-én visszavette a hatalmat.⁷³ Ez-

---

sok annotált jegyzéke) – A nagy oklevéltáraknak és levélkorpuszoknak a válságidőszakra vonatkozó legfontosabb kötetei: Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. XI. köt. (1649–1658) XII. köt. (1658–1661) XIII. köt. (1661–1664) Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1886–1888. (a továbbiakban EOE XI–XIII.); Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez (1648–1660). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1874. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria XXIII.; a továbbiakban MHHD XXIII.); Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok II. köt. [1656–1660] Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1891. (a továbbiakban EÉKH II.); Török-magyarokori állam-okmánytár. Kiad. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. III. köt. (1638–1661). IV. köt. (1661–1670) VII. köt. (Pótlások) Pest 1870–1872. (a továbbiakban TMÁO III–IV. VII.); Székely Oklevéltár VI. 1603–1698. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1897. (a továbbiakban SzO VI.); Documente privitoare la istoria Românilor. V/1–2. köt. (1650–1699) XV/2. köt. Szerk. Eudoxiu de Hurmuzaki et alii. București 1885., 1913.; Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești X. köt. (Acte și scrisori: 1637–1660). Szerk. Andrei Veress. București 1938. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria XXIV., a továbbiakban MHHD XXIV.); Teleki Mihály levelezése. I. köt. (1656–1660) II. köt. (1661–1663). Kiad. Gergely Sámuel. Bp. 1905–1906. (a továbbiakban TML I–II.)

⁶⁹ MHHD XXIV. 523–524.

⁷⁰ Köprülü Mehmed szerepére I. *Sudár Balázs* és B. *Szabó János* e számban megjelent részletes tanulmányát.

⁷¹ Rhédey Ferencről nem született még biográfia, életrajzi adatai: *Horn Ildikó*: Rhédey Ferenc. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon (a továbbiakban MAMüL) X. köt. Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2010. 101–102.

⁷² 1657. nov. 2. „Ebédet öttem az fejedelemnél öngagságánál, azután öngagságával együtt mentem Balászfalvára szánkán Fejérvárról, ott találván az ifjú fejedelemasszonyt öngagságát Balászfalván. Ez nap eligálták Rhédey Ferencet pünkösdi királyságra.” Rákóczi László naplója. Közzéteszi Horn Ildikó. Szaklektorálta és az utószót írta R. Várkonyi Ágnes. (Magyar Hírmondó) Bp. 1990. 322.; Rákóczi szemléletéhez: 1659. okt. 29. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának: „denominálunk valakit, kinek neve alatt keljenek levelek törökökhöz, s ország neve alatt fussák dolgunkat...” MHHD XXIV. 529.; Rákóczi Rhédeyt minden titulus nélkül egyszerűen „koma uram”-nak címezte. L. II. Rákóczi György 1657/1658 fordulóján írt leveleit Rhédey Ferencnek. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); P 1868, Rhédey család levéltára, MOL által rendezett iratok 13. cs. fol. 38–51.; Rákóczi egyik párthíve, Csulai György református püspök utólag a következő fabulával interpretálta a lemondást: „A farkasok offerálták magokat békességre az juhoknak, de ilyen conditióval, hogy az lemondorokat mind izzék el mellőlek, melyet megeselekedvén, csak elszaggatták osztán a juhokat. Ezek is tartván nagyságotól, mivel látják, hogy hatalmas nemzetségekkel confederált, s mind annak felette értéke-módja vagyon, hogy nem könnyen enged nekik, azon mesterkednek, hogy nagyságotat az ország mellől elszakasszák...” MOL E 190, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivum familiae Rákóczi (a továbbiakban E 190) 30. dob. Nr. 7273.; l. még EOE XI. 351.

⁷³ A II. Rákóczi Györgyöt fejedelmi székébe visszahelyező megyesi gyűlés alaphangját Keresztúri András böszörményi hajdúkapitány adta meg: „Kurva legyen annak az anyja, az ki nem barátja Rákóczi Györgynek! Vele élek, vele halok, Isten úgy segítjen!” EOE XIII. 551.

után követséget indított mind I. Lipót magyar és cseh királyhoz, mind pedig a Portára.⁷⁴ Köprülü Mehmed nagyvezírt azonban nem sikerült megbékítenie, és a közben császárrá koronázott Habsburg-uralkodótól sem kapott támogatást. 1658. június 26-án ugyan Aradtól nem messze, a páülési csatában legyőzte Gürdzsi Kenán budai pasa csapatait,⁷⁵ ám azt nem tudta megakadályozni, hogy 1658. szeptember 2-én az oszmán főerő ne foglalja el az ellenállást alig tanúsító borosjenői várat, a fejedelemség délnyugati határvédelmi rendszerének kulcsát. Közben az augusztus 19-én Erdélybe betörő nagy tatár sereg akadálytalanul dúlta végig Erdélyt, a fejedelemség székhelyét, Gyulafehérvárt is elpusztítva.⁷⁶

II. Rákóczi György ezután egészen 1659. augusztus 29-ig partiumi és magyarországi birtokain maradt. Köprülü Mehmed nagyvezír pedig 1658. szeptember 14-én a borosjenői táborban Barcsay Ákos (1614/1615–1661)⁷⁷ lugosi és karánsebesi bánt nevezte ki— az erdélyi rendek választási jogának szándékos figyelmen kívül hagyásával — fejedelemnek.⁷⁸ Barcsaynak az adóösszeg emelése és ötszázezer tallérnyi hadisarc kifizetése mellett Rákóczi kézrekerítését is vállalnia kellett,⁷⁹ kinevezésének utólagos országgyűlési legitimálásakor azonban a volt fejedelem melletti törekedésre tett ígéretet.

Barcsay mindig több szálon futó, kiismerhetetlen politizálása, valamint Rákóczi változatlan hatalmi igényei rövid időn belül a válság mélyüléséhez vezettek. Maga az exfejedelem a zavaros időszakot „nagy labirintus”-ként jellemezte, Barcsayt és híveit pedig árulóknak, „tarisznyahitűeknek” nevezte.⁸⁰ 1659. január 30-án Szatmáron mégis megegyezés született, amelyben Rákóczi lemondott a fejedelmi címről, valamint Várad és Kővár várairól. A szerződés értelmezésén kitört vita nyomán viszont a volt fejedelem újra a fegyveres beavatkozás mellett döntött. Átmenetileg mind Barcsay, mind Rákóczi részéről felme-

⁷⁴ R. Várkonyi Á: A „kereszténység Achillese” i. m. 84–87.; Szabó András Péter: Esterházy Pál nádor néhány erdélyi vonatkozású iratmásolata. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendő történetéhez. *Lymbus* 6. (2008) 63–92. (itt 63–70.)

⁷⁵ A hódoltsági oszmán főtisztviselők, köztük Gürdzsi Kenán azonosításához, életrajzához alapvető fontosságú: Sudár Balázs: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). *Hadtörténeti Közlemények* 124. (2011) 888–906.

⁷⁶ Az 1658. évi török–tatár betörés eseménytörténetének mintaszerű feldolgozása: B. Szabó János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. *Hadtörténeti Közlemények* 114. (2001) 231–278.

⁷⁷ Egyetlen életrajza: Erdélyi Alajos: Barcsai Ákos fejedelemsége. *Századok* 40. (1906) 412–450., 489–547. Barcsay Ákos személyéhez l. még: Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657. In: *Új: Tündérország útvesztői*. Bp. 2005. 232–256. (itt 247–248.); *Új: Barcsay Ákos*. In: *MAMüL* I. köt. Szerk. Kószeghy Péter. Bp. 2003. 210–211. (Utóbbi írásában már a hagyományos 1619-es születési évszámmal szerepeltette a fejedelmet.)

⁷⁸ Papp Sándor: Három török dokumentum Barcsay Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Sectio Humana 1989–1990) Szeged 1991. 21–31.; Németh István: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsay Ákos Fejedelemmé téteték” (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay Ákos török követjárásáról). *Keletkutatás* (1996 tavasz) 57–80.; a fejedelmi kinevezés államjogi tartalmáról újabban: Papp Sándor: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 99–170. (itt 167–169.)

⁷⁹ EOE XIII. 576–577.

⁸⁰ MHHd XXIV. 570.; EOE XII. 86.; Musztafa nándorfehérvári bég véleménye Barcsay magatartásáról: „Álnokság minden dolog, csak írsz Rákóczinak, s csak izensz, nem lehet, hogy az farkasnak az hasa is tele legyen, az bárány is meg ne szakadozzon.” EOE XII. 90.

rült, hogy a tatár fogságból éppen hazaérkezett Kemény Jánost⁸¹ (1607–1662) választassák meg, ám mivel az erősebb fél, Rákóczi a tekintélyes első tanácsúr-
nak legfeljebb Rhédey dicstelen szerepét szánta, a jelölt végül nem vállalta a
tisztséget;⁸² és 1659. szeptember 27-én a rendek ismét visszahelyezték Rákóczit
a fejedelmi székbe. Erre Barcsay Ákos Csengizáde Ali temesvári/jenői pasához
menekült, novemberben azonban visszatért, és Szejdi Ahmed budai pasa mel-
lette felvonuló csapatai november 22-én az erdélyi Vaskapu mellett vereséget
mértek II. Rákóczi György seregére. Szejdi kivonulása után Barcsay párthíveivel
együtt Szeben városába szorult, amelyet 1659. december 23. és 1660. május
15. között a fejedelem mérsékelt intenzitással és sikertelenül ostromolt.⁸³

Szejdi Ahmed visszaérése után II. Rákóczi György Szászfenes és Gyalu
között 1660. május 22-én csatát vállalt és veszített, és itt szerzett sebeibe június
7-én Váradon belehalt.⁸⁴ A csak ezután megérkező Kösze Ali pasa szerdár azon-
ban Barcsay uralmának megerősítése helyett július 14-én ostromolni kezdte a
fejedelemség legnagyobb végvárát, Váradot, amely — hiába várva a Rakamaz-
nál táborozó magyarországi csapatok segítségét — kitartó ellenállás után au-
gusztus 27-én megadta magát.⁸⁵ Várad elestével a sokáig Ali pasa túszerként
tartott Barcsay Ákos sorsa is megpecsételődött. Kemény János 1660. november
22-én Szatmár megyéből elindult ellene, és politikai gyilkosságok egész sora
után megszerezte a fejedelmi tiszteletet (1660. január 1., Szászrégen). 1661. július
3. után kevéssel azután magát Barcsay Ákost is megölette.⁸⁶

⁸¹ Életrajzai: *Szilágyi Sándor*: Kemény János fejedelemsége. Budapesti Szemle 10. (1860) 21–70.; *Persian Kálmán*: Kemény János fejedelemsége. Kolozsvár 1907.; Kemény János 1657 előtti kiemelkedő szerepéről: *Horn I.*: Az erdélyi fejedelmi tanács i. m. 246., 249–256.

⁸² 1659. szept. 17. Fogaras. Kemény János II. Rákóczi Györgynek „...tudja nagyságod, én is gyermekségetől fogva esmérem nagyságodat. Midőn láttam olyat és naponként tapasztalok, nagyságod nem én kedvemért convocálja az embereket, tractál vélek, csinálja elméjeket, térszen biztatásokat, ígéreket [...] semmit bizonyossággal nem resolvál, és nem segít, hanem csak elmutogatással, és nehéz conditiókkal igazít el, nem ítéhettem egyebet, hanem hogy magának van más feltött célja, kit ha nem assequálhat, az nem lehetett dolgot hagyja csak az én nyakamban, melyben nem cooperálván is lekötelezett szolgálja vagy fél rabja legyek nagyságodnak.” MOL E 190, 31. dob. Nr. 7737.

⁸³ A szebeni ostrom két forrása: Acta dierum, sub quibus illustres principes Georgius Rákoci et Achatius Barczai una cum suis adhaerentibus intra et extra civitatem Szeben super regimine regni Transylvaniae contendunt anno Domini 1660, per Demetrium Kereszturi de Dobofalva observata et conscripta. Kiad. Karl Albrich. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 19. (1884) 126–223., 227–325. és *Johann Seivert*: Die Provinzialbürgermeister zu Hermannstadt in Großfürstenthum Siebenbürgen II., Siebenbürgische Quartalschrift 2. (1971: 3. sz.) 235–306. (Benne Paul Prefling naplójának kiadása: 277–306.)

⁸⁴ Anyja, Lorántffy Zsuzsanna kevéssel előtte, 1660. április 18-án hunyt el. *Szilágyi Sándor*: Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család és jellemrajz. Pest 1872. 46.

⁸⁵ *Deák Farkas*: Nagyvárad elvesztése 1660-ban. Bp. 1877. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VII. 1.)

⁸⁶ A határozott személyiségű Kemény már 1659 szeptemberében világosan megmondta II. Rákóczi Györgynek, hogy milyen távlati tervei vannak: „Nékem, kegyelmes uram, nyolc főbb nemzetnek kellene bosszúállanom, az kik mind lőnek okai az mi veszedelmünknek. Most az alkalmatosság fenn volna hármára, ha az mód és az kurva senectus engedne, addig mind kívánok élni.” 1659. szept. 19. Fogaras. Kemény János II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 31. dob. Nr. 7339.

Kemény kezdettől határozott oszmánellenes programmal lépett fel, és sikerült ehhez a bécsi udvar korlátozott támogatását is megnyernie.⁸⁷ 1661 júliusának végén azonban a támadó Kösze Ali pasa szerdár csapatai elől kénytelen volt királlyági területre visszavonulni. Augusztus 30-án a Szatmár megyei Majténynál egyesült a Raimondo Montecuccoli gróf vezette császári sereggel, ám a győzedelmes erdélyi bevonulásnak szeptember 18-án vége szakadt, mert szövetségese — Bethlen, Szamosújvár, Kővár, Székelyhid és Kolozsvár várakban német őrséget hátrahagyva — váratlanul visszafordult. Az itáliai származású hadvezér döntését elsősorban az magyarázza, hogy Kösze Ali időközben, szeptember 14-én, megválasztatta fejedelemnek sokadik jelöltjét, a Keményhez képest jelentéktelen és igen fiatal Apafi Mihályt (1632–1690).⁸⁸

Montecuccoli távozása után Kemény János Kővár vidékére húzódott vissza. A Petki István főkapitány⁸⁹ és Lázár István főkirálybíró vezetésével a törököknek ellenálló Csíkszéket 1661. október 21. és 25. között a budzsáki tatárok szinte teljesen elpusztították.⁹⁰ A török csapatok teletését kihasználva Kemény János újra visszatért Erdélybe, és Apafit Segesvár városába szorította. Az Apafi segítségére küldött Kücsük Mehmed jenői pasa kis seregétől azonban 1662. január 23-án Nagyszőlősnél vereséget szenvedett, és a csatában életét veszítette. Kemény János pártjának tekintélyes része később a királlyághoz tartozó Szatmáron tűnt fel fia, Kemény Simon mellett, hiába kilincselve Bécsben katonai támogatásért. Miután Apafi Mihály 1663. március elején a szászkeréki országgyűlésen Kemény Simon kivételével a császárhű erdélyi uraknak amnesztiát adott,⁹¹ lassan mind visszatértek és hűséget fogadtak a fejedelemnek. 1664 elején azután az utolsó német várórség is elhagyta Erdélyországot.

Ha az 1657 utáni viharos eseményeket meg akarjuk érteni, az Erdélyi Fejedelemség alábbi legfőbb jellemzőit kell szem előtt tartanunk: a fejedelmi hatalom abszolutisztikus jelleg nélkül is érvényesülő túlsúlyát,⁹² az erdélyi arisztokrácia anyagi és politikai erejének csekély voltát,⁹³ a református egyház domináns, már-már államegyházi pozícióját; végül, de nem utolsósorban azt a gyakran nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy e kis kelet-közép európai államalakulat

⁸⁷ *Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita. In: *Uő Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1999. 149–187. (itt 150–153.); *Nagy Levente – Hausner Gábor*: Raimondo Montecuccoli és a magyarok. *Hadtörténeti Közlemények* 124. (2011) 679–740. (itt 693–702.); *B. Szabó János*: Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjáratának katonai okairól. *Uo.* 929–923.

⁸⁸ Apafi szintén azon fejedelmek közé tartozik, akiről nem született életrajz. Tájékoztatóként: *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. Bp. 1984. 24–42.; *Horn Ildikó*: Apafi Mihály. *MAMüL* I. köt. Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2003. 121–123.

⁸⁹ *Mordovin Maxim*: Petki István, II. Rákóczi György főudvarmestere. In: Szerencsének elegendő forgása i. m. 373–422., valamint l. még rá *Balogh Judit* e számbeli írását.

⁹⁰ *P. Benedek Fidél*: Tatárbetörés Csíkba 1661-ben. Kolozsvár 1945.; A kortárs Andreas Frank 1661. október 17. és 19. közöttre tette a tatárok csíki pusztítását, de tévesen. *EOE* XII. 536.

⁹¹ 1663. febr. 22.–márc. 3. A szászkeréki országgyűlés törvényei. 12. tc. *EOE* XIII. 223.

⁹² *Trócsányi Zolt*: Erdély központi kormánya 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 414–418.

⁹³ Erdély története i. m. 733–736.

lat viszonylag nagy mozgástere ellenére az Oszmán Birodalom vazallusai közé tartozott.⁹⁴

Az erdélyi válság kapcsán gyakran emlegetik olyan hangsúllyal az elit kényszerű „köpenyeforgatását”, mintha minden egyes fejedelem egyben újabb pártot is jelentett volna.⁹⁵ Valójában azonban csupán két markáns irányzatról beszélhetünk, amelyek már 1657 végén színre léptek.⁹⁶ Az egyik — a Rhédey Ferenc, majd Barcsay Ákos és Apafi Mihály személye mellett felsorakozott — pártot egykorúan is „törökös”-ként jellemezték. Vezetői, a történetíró Bethlen János (1613–1678) és Haller Gábor (1614–1663) úgy ítélték meg, hogy Erdély alávetett helyzete, a törökök túlereje nem teszi lehetővé az 1650-es évek önálló erdélyi külpolitikájának folytatását. Történelmi érveket felhozva kifejtették, hogy Erdély még soha nem járt jól az oszmánok elleni fellépéssel,⁹⁷ addig élhetett békében, amíg a „török árnyéka alatt” élt, az oszmán fennhatóság Isten akarata.⁹⁸ Úgy tűnik, hogy belpolitikai eszményük a lengyelországihoz hasonló erős rendiség volt. A nemesi *respublica* importált gondolatát az Aranybulla ellenállási tanára való hivatkozással jelenítették meg.⁹⁹ Egy olyan, a rendek és az uralkodó hatalommegosztására épülő kormányzást képzeltek el, amely Erdélyben valójában sohasem létezett.¹⁰⁰ Ha egyetlen szóval kellene jellemezni programjukat, az az „Ország” lenne.

A másik párt előbb II. Rákóczi György, majd halála után Kemény János mellett sorakozott fel. A politikai folytonosságra jellemző, hogy Czeglédi István II. Rákóczi György felett tartott temetési prédikációjának végén Keményt „újabb hajnalsillagnak” nevezte.¹⁰¹ Ezen az oldalon azok sorakoztak fel (partiumi

⁹⁴ *Szakály Ferenc*: Török kori történelmünk kritikus kérdései. Bp. 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 8., valamint I. még *Sudár Balázs* és *B. Szabó János* e számbeli értekezését.

⁹⁵ *Bene Sándor*: A köpenyeforgatás dicsérete. BUKSZ 6. (1994: 2. sz.) 140–149.

⁹⁶ A rendiségnek az erdélyi válság alatti ébredéséről és törekvéseiről külön tanulmányt készülnök írni, alább csak a legalapvetőbb jellemzőket rögzítem.

⁹⁷ 1659. okt. 11. Várad. Haller Gábor a marosvásárhelyi országgyűlésnek. „Nyilván vagyok nagyságtoknál és kegyelmeteknél mind históriákból, mind némelyeknek szemmel látott és keservesen megtapasztalt példákból, valamikor ez szegény maga oltalmára elégtelen haza a török nemzetiségnek eleink kötése szerint való árnyéka alatt nyugodt, boldogul folyt állapotja, ellenség lova lába határát, földét nem nyomta. Ha mikor penig az Porta ellen fegyverkezett, vagy más nemzetségek mellé adta magát, ottan romlás, pusztulás követte, és mind addig is helyben nem állott, míg azon megbántódott török nemzetség segítsége által az igát nyakáról le nem vetette.” MOL E 190, 31. cs. Nr. 7750.; A gondolathoz I. *Bethlen Gábor*: Végrendelete. In: Magyar gondolkodók 17. század. Kiad. Tarnóc Márton. Bp. 1979. 104–119. (itt 107–108.); *Szalárdi J.*: Siralmas magyar i. m. 72–74. és EOE XII. 365.

⁹⁸ 1659. márc.3. „kinek igája alá azon Isten rendeléséből vetettünk.” EOE XII. 194.

⁹⁹ 1658. okt. 13. Várad. II. Rákóczi György Haller Gábornak. EOE XII. 76–79. és uo. 141.

¹⁰⁰ Az erdélyi rendiség valódi mozgásteréről: *Graeme Murdock*: „Freely Elected in Fear”: Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania. *Journal of Early Modern History* 7. (2003: 3–4. sz.) 213–244.

¹⁰¹ A temetést 1661. ápr. 24-én tartották Sárospatakon „...méltóságos erdélyi fejedelem, Kemény János uram, kinek amaz erős erősítse meg székit igazságban, és tegyen csillagot annak fejére, ki nem régen támada fel ez hazában, újabb hajnalsillagul, magyari örömet!” *Czeglédi István*: Ama ritka példájú, a pogányt természet szerint gyűlölő keresztyének között dicsőséges emlékezetet érdemelt, és érdemelhető II. Rákóczi Györgynek [...] Magyar Izrael szövétnekének elalvásának megemlézése, és testének földben tétele felett lött praedicatio”. In: Magyar nyelvű halotti beszédek

katonatisztek, katolikus főurak), akik Erdély szűkülő anyagi és politikai lehetőségeit felmérve, az egyetlen lehetőségnek a törökökkel való konfrontációt és a Habsburgokhoz való óvatosságot, majd egyre nyíltabb közeledést tartották. Véleményük szerint a kedvezőtlen fejlemények hátterében az Oszmán Birodalom politikájának változása állt, és nem az ország vagy a fejedelem engedetlensége. A Rákóczi-párt számára a karizmatikus, Istentől rendelt vezető ideológiája a fejedelem személyében már adott volt, és ezt a szerepet később Kemény János is otthonosan öltötte magára. A csoport fő kohéziós erejét a fejedelmi familiaritásnak a békeévekben megszőtt sűrű hálójára alkotta. Az a bizonyos egyetlen szó esetükben egyértelműen: a „Fejedelem” volt.

A két párt retorikájának magva 1657-től 1663-ig szinte teljesen változatlan maradt. Míg a törökös párt hívei Rákóczi, majd Kemény híveit a haza, a nemzet és az egész kereszténység felelőtlen veszélyeztetésével vádolták, addig a másik fél hiszékenynek állította be Rhédey, Barcsay és Apafi követőit,¹⁰² olyanoknak, akiket könnyen becsap a „ravasz nemzet”, és a kereszténység közös ügyének elárulását vetette a szemükre. Azt talán nem is kell hangsúlyoznunk, hogy mind az öt fejedelem — a legnemesebb cicerói hagyományokat követve — „a nemes ország akaratából” és nem saját kezdeményezésére, nem hatalmat megragadva, hanem gondot felvállalva, terhes kötelességet teljesítve kezdte meg szolgálatát.¹⁰³ Mind az öten hitüket buzgón gyakorló reformátusok voltak, így vetélkedésüket akár református fejedelmek belháborújának is nevezhetnénk, és a harcban mindegyikük a Magyar Királyság már túlnyomórészt katolikus elitjétől remélt támogatást: közvetítést a német katonaság be- vagy kivonulása érdekében, közbenjárást a bécsi udvarnál, illetve a belharcban képviselt álláspontjuk külső támogatását. A törökellenes retorikának és a tényleges harcnak köszönhetően ebben Rákócziék jóval nagyobb sikerrel jártak, és a fentiekben számba vett oszmán támadások idején a magyarországi elit szinte egyöntetűen kiállt mellettük. (Kivételet talán csak a Rákóczi-ház iránt engesztelhetetlen gyűlöletet tápláló idősebb Csáky István jelentett, aki igyekezett Barcsay Ákost pártfogolni.¹⁰⁴) Máskor jobban megmutat-

a XVII. századból. Kiad. Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka. Bp. 1988. 171–219. (itt 206.) (Maga a forrás: RMK I. 974.; RMNy Nr. 2970.)

¹⁰² A Bethlen János felesége, Váradi Borbála ellen 1658 elején írt pasquillusból: „Bolond, éretlen nép, pogány szovát hiszi/ Kiért ura [Rákóczi] ellen annak kedvét teszi.” *Jankovics József: Bethlen Jánosné Váradi Borbála ellen írt pasquillus. Irodalomtörténeti Közlemények* 89. (1985: 4–5. sz.) 528–533.

¹⁰³ 1659. okt. 3. II. Rákóczi György váradi híveinek „Mi nekünk kedvünk ellen lett többire ez haza bajos rendetlenségbe hozott gondját felvennünk: de mivel Istennek, hazánkunk tartozunk mint magunk nyugodalmának többel: követnünk kellett az nemes ország akaratját.” II. Rákóczi György fejedelem eredeti sajátkezű levelei a fejedelemségért vívott utolsó küzdelmei időszakából 1658. jan. 9. – 1660. máj. 16. Kiad. Koncz József. *Hadtörténeti Közlemények* 7. (1894) 39–56. (itt 45.)

¹⁰⁴ MOL P 507, Nádasdy család nádasdladányi levéltára (a továbbiakban P 507) 12. dob. Nr. 453. Csáky István Rottal Jánosnak 1659–1662. Egy jellemző példa: 1660. jan. 30., Szepesvár „Dato, hogy Rákóczi György uram Barcsay Ákost az budai vezérnek minden erejével együtt elnyelhetné is, vajon stabilizálhatná-e maga fejedelemségét azzal Erdélyben? Azért in vanum laborant, mind maga és az ő társai, kik az égig kívánnák emelni és fél kerékből álló címerét duplázni igyekeznek. Isten gyalazza meg őket, és segítse az kevés magyarságot ím ez szent mondásra: *Patrona Hungariae ora pro nobis!*” Uo. fol. 177–178. Barcsay és Csáky viszonyához l. még: Barcsay Ákos levelezése idősb gróf Csáky Istvánnal 1659–1660. Kiad. Deák Farkas. *Századok* 7. (1873: 5. sz.) 407–426.

koztak a magyarországi arisztokrácia finom törésvonalai és dinamikusán változó kis politikai klikkjei, de olyan aulikus/klerikális versus nemzeti szembenállásról, amelyet egykor *Klaniczay Tibor* feltételezett, a válság alatt sem beszélhetünk.¹⁰⁵

IV. A politikai kommunikáció eszközei – a közvélemény szótára

A politikai-katonai színtér körvonalainak felvázolása után már ráérezkedhetünk a politikai nyilvánosság ingoványos terepére.¹⁰⁶ A legnagyobb problémát, ahogy arra már többen is utaltak, a 17. századi hazai politikaelméleti irodalom szegényessége jelenti, ami miatt minden komoly elemzés kénytelen túlnyomórészt a gyakorlati politizálás forrásaira támaszkodni.¹⁰⁷ Ez bizonyos értelemben előny is, hiszen nem pusztán nyilvánosságmodellekkel, hanem magával a nyilvánossággal szembesülhetünk, viszont az egyes politikai nyelveket (és ezek közös elemeit) jobbra szavanként kell rekonstruálnunk. Ha sikerrel akarunk járni, nagyon fontos mindig szem előtt tartanunk azt az evidens tényt, hogy forrásaink, köztük ama sodró lendületű, megkapóan szép magyarságú levelek, nem az igazság kinyilatkoztatásai, a lélekből feltörő őszinte sóhajok, hanem ugyanolyan politikai szövegek, mint akár egy mai pártprogram. Tudatosan távolságot kell tartanunk tőlünk, és nem szabad hagynunk, hogy narratíváik beszívárognak saját elemzéseinkbe.¹⁰⁸

¹⁰⁵ *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 361–372.; A magyarországi rendek és Erdély viszonyáról új szemléletben: *Horn Ildikó*: Rákóczi László pályája (1633–1664). Hadtörténeti Közlemények 37. (1990: 2. sz.) 60–90.; *Nagy Levente*: Zrínyi és Erdély (A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel). Bp. 2003. (Irodalomtörténeti füzetek 154.) 5–82.; *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp. 2006. 94–140., valamint I. még e számbeli írását; *Várkonyi Gábor*: A nádor és a fejedelem. Gondolatok Wesselényi Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatáról. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008. 147–162.; *Uő*: Wesselényi Ferenc nádorrá választása. In: *Szerencsének elegyes foggyása i. m. 301–323.*; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 201–226., 269–295.

¹⁰⁶ A 16–17. századi magyarországi politikai nyilvánosság modelleiről: *Bene Sándor*: *Theatrum politicum*. Debrecen. 1999. (Csokonai könyvtár 19.) 326–391.

¹⁰⁷ A magyarországi kora újkori politikai nyelveinek feltárását tűzte ki célul *Bene Sándor* ambíciózus, sajnos kevés visszhangot kiváltó programja, amelynek irányadó írása részletekben jelent meg: *Bene Sándor*: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105. (2001: 3–4. sz.) 285–315.; *Uő*: Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra). In: *Hatalom és kultúra I.* Szerk. Jankovics József – Nyerges Judit. Bp. 2004. 9–34.; *Uő*: *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. BUKSZ 19. (2007: 1. sz.) 50–64. (Utóbbi írásában listát közöl a kora újkori magyarországi politika alapműveiről is.)

¹⁰⁸ Az érzelmi azonosulás legjellegzetesebb példája a tizenhetedik századi Erdély történetének 19. századi specialistája, *Szilágyi Sándor*, akinek nézőpontja a források értékítéleteit követve szinte oldalról-oldalról változik. – Az erdélyi válság kapcsán először *Lukács Zs. Tibor* kísérelt meg tudatos, a politikai propagandára figyelő elemzést, ám a tanulmány végül mégis II. Rákóczi György fejedelem hagyományos jellegű rehabilitálásába és a Barcsay-párti krónikások leleplezésébe torkollik. *Lukács Zs. Tibor*: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. *Aetas* 10. (1995: 1–2. sz.) 68–93.

A politikai kommunikáció (propaganda, reprezentáció) eszközeinek sorában először a 17. század elejétől megjelenő világi publicisztikát kell említenünk, amelynek a válság körüli évtizedekből — Zrínyi Miklós sokat idézett munkáin kívül — olyan kéziratok példái lehet felsorolni, mint a több forrásból összeillesztett, katolikus rendi szemléletet tükröző „Siralmas könyörgő levél” (1646–1659), a rejtélyes „Nádori emlékirat” (1653) és a Wesselényi-féle szervezkedés vívódásait idéző „Oktatás jó elmélkedésre” (vsz. 1665/66).¹⁰⁹ Erdély vonatkozásában talán a legismertebb az a latin nyelvű röpirat (*Innocentia Transylvaniae*), amelyet a törökös párt politikájának igazolására 1658 őszén fogalmazott meg Bethlen János kancellár, és amely 1659 elején Váradon és Szebenben nyomtatásban is megjelent.¹¹⁰ Az egyértelműen az európai és magyarországi közvéleménynek szánt munkára II. Rákóczi György megbízásából Isaac Basire felelt, ám terjedős írása (*Vindiciae honoris Hungarici*) kéziratban maradt.¹¹¹

A propaganda legnagyobb része azonban a korabeli Kárpát-medencében nem röpiratok, hanem misszilis levelek segítségével zajlott. Elsősorban az időszakra különösen jellemző manifesztumokat (politikai nyilatkozat jellegű körleveleket) kell említeni, amelyet a fejedelmek, a hatalmat megragadni készülők vagy maguk az erdélyi rendek majd minden törvényhatóságnak és főúrnak elküldtek.¹¹² A közösségekben a hozzájuk érkezett leveleket gyakran nyilvánosan

¹⁰⁹ Zrínyi Miklós összes művei. Próza munkák. Kiad. Kulcsár Péter. Bp. 2004. – jelenlegi tudomásunk szerint Zrínyi (kéziratok) próza munkái közül csak az Áfiumnak volt igazán komoly, széles körű recepciója. Az utóbb említett források tanulmányokkal ellátott kiadásai: *Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete.* Bp. 1972. (Irodalomtörténeti füzetek 83.); *Bene Sándor – Szabó Sándor: Oktatás jó elmélkedésre. Hadtörténeti Közlemények 113.* (2000) 437–476.; *R. Várkonyi Ágnes: Az elveszett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata?* In: *Hadtörténeti Közlemények. 113.* (2000). 269–325.; *A nádori emlékirathoz újabban: Nagy Levente: Még egyszer Zrínyi Miklós erdélyi kapcsolatairól.* In: „Hír a dicső tettek ragyogása” *Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéről.* Szerk. Varga Szabolcs. Szigetvár 2012. 85–101.; *Jellegét tekintve ide tartozik még Nádasy Ferenc 1668. évi oratiója is. Nádasy Ferenc: Oratio az ország négy rendjéhez.* In: *Magyar gondolkodók 17. század.* Szerk. Tarnóc Márton. Bp. 1979. (Magyar Remekírók) 272–282.

¹¹⁰ RMK II. 929.; RMNy Nr. 2877., ill. 2885. A röpirat egykorú magyar fordításának kiadása: *Tanka Endre – Ostilarius Mihály: Bethlen János Innocentiae Transsylvaniae című röpiratának magyar változata.* Lybus 1. (1989) 123–145.; A röpirat modern fordítása: *Bethlen J.: Erdély története i. m. 589–602.*; *Barcsay Ákos 1658. október 19-én Bécsbe induló főkövete, Haller János, a röpiratnak több kézirat példányát is magával vitte. Szabó András Péter: Egy újabb adalék az Innocentia Transylvaniae megjelenését követő vitához.* Lybus 4. (2006) 41–45.

¹¹¹ Basire védírata. Válasz az „Innocentia Transylvaniae” című röpiratra [1659]. Kiad. Kropf Lajos. *Történelmi Társaság (a továbbiakban TT) 11.* (1888) 509–565., 667–706.

¹¹² A műfaj néhány darabja: 1660. nov. 20. Aranyosmeggyes. Kemény János az erdélyi rendeknek. Kemény János és Bethlen Miklós művei i. m. 336–339., ill. egy levéltári példánya: MOL F 126, Gubernium Transylvanicum levéltára, Cista diplomatica, *Történelmi 1. téka. Nr. 11. fol. 48–51.*, ugyanitt Barcsay Ákos 1660. május 1-én Szebenben kelt manifesztumának is van egy példánya. Nr. 10. fol. 43–46. (kiadása: EOE XII. 439–441.); Az erdélyi rendek egyik, a királysági vármegyékhez írt manifesztuma: 1660. febr. 6. Sellemberk. Az erdélyi három nemzet Szepes vármegyének. *Státny archív v Levoči (Lőcse); Spišská Župa, Kongregačné písomnosti (Szepes vármegye közgyűlési iratai; a továbbiakban ŠAL SŽ KP) 116. dob. Nr. 364.* (kiadása egy másik példányból: Az erdélyi rendek levele Ungvármegye közönségéhez. Kiad. Komáromy András. TT 22. [1899] 719–720.) A Szepes vármegyei levéltár Szabolcs vármegye e tárgyban 1660. ápr. 2-án Petneházán kelt levelét is megőrizte: ŠAL SŽ KP 116. dob. Nr. 369.

felolvasták.¹¹³ A rendkívül invenciózus krónikás, Szalárdi János Barcsay és Rákóczi egy ilyen nyilatkozatpárját dialógus formájában dolgozta fel.¹¹⁴ Gyakran elfeledkezünk arról, hogy a személyes jellegű, csak egy címzettnek szóló politikai leveleket is szokás volt lemásolni, ismerősöknek és érdektársaknak továbbküldeni.¹¹⁵ Az iratok másolása a manipulációra is lehetőséget nyújtott. Erre a legjobb példa II. Rákóczi György 1659. augusztus 15-én, második visszatérése előtt kelt manifesztuma, amelybe belefoglalta a Barcsay-párti tanácsuraknak a lengyelországi hadjárat indítására vonatkozó, 1656 szeptemberében kelt írásos véleményeit, kihagyva Barcsay vótumából a nagy vállalkozás ellen szóló érveket.¹¹⁶

A misszilisek egy másik csoportját azok a hírközlő, másként tudósító levelek képezik, amelyek a hazai nyilvánosságból hiányzó sajtó szerepét töltötték be.¹¹⁷ Tartalmuk alapján sok esetben a meggyőzés eszközeinek is tekinthetők, és ezeket is gyakran másolták. A műfaj egyik legjellemzőbb példánya a váradi vár túlélő védőinek az ostromról írt, 1660. augusztus 31-én Debrecenben kelt levele, amelynek egykorú párja számos helyre eljutott.¹¹⁸

Ahogy arra a szakirodalom már utalt, talán maga Szalárdi János is burkolt propagandának szánta az 1662 körül írott *Siralmas krónikát*, amely Kemény Jánossal feltűnően elnéző.¹¹⁹ Számunkra azonban sokkal fontosabb, hogy ezek az elbeszélő források tartották fenn számos elveszett manifesztum, tudósító levél és politikai misszilis szövegét illetve tartalmát. (A levéltári anyagból is ismert források alapján úgy tűnik, hogy mind Szalárdi János, mind Bethlen

¹¹³ 1657. dec. 28. Borosjenő. Újlaki László borosjenői alkapitány Gyulai Ferenc váradi kapitánynak: „Vártam Tisza György és Fejer Ábrahám uramékat haza az mi jó kegyelmes urunktól [Rákóczitól], kit az Isten sok esztendeig szerencsésen éltessen jó egészségben, mert hogy levelét házamban olvasták, kevés ember volt, az ki könnyezve nem hallgatta volna.” MOL E 190, 30. dob. Nr. 7318., I. még EOE XII. 174.

¹¹⁴ *Szalárdi J.*: *Siralmas magyar i. m.* 461–475. (Barcsay Ákos 1659. január 16-án Désen kelt körlevele, illetve II. Rákóczi György arra adott válasza.)

¹¹⁵ Nem a legjellemzőbb példa, de nagyon fontos e tekintetben Nádasdy III. Ferenc országbíró és II. Rákóczi György 1658. március–áprilisában folytatott bizalmas levélváltása. *Szabó A. P.*: Esterházy Pál i. m. 73–83.

¹¹⁶ *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 376–377. és EOE XII. 325–335.

¹¹⁷ A tudósító levél műfajáról: *R. Várkonyi Ágnes*: Búcsú és emlékezet (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). Keletkutatás (1988: tavasz) 3–24. (itt 5–8.); *Bene S.*: *Theatrum politicum* i. m. 289–293.; *Nagy L.*: Zrínyi és Erdély i. m. 82–94.; *Kovács Kiss Gyöngy*: Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesetete: a tudósító/eseményközlő levél. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András et alii. Kolozsvár 1999. 236–249. – A tudósító leveleket tekinthetjük — az emlékezet mellett — a 17. századi elbeszélő források legfontosabb építőköveinek.

¹¹⁸ Több példány alapján készült közlése: *Nagy Levente*: Szalárdi János emlékirata Várad várának 1660. évi megszállásáról. *Irodalomismeret* 8. (1997: 1–2. sz.) 70–88. *Nagy Levente* Szalárdi János szerzőségére vonatkozó érvelését nem tartjuk meggyőzőnek. A levél egy ismeretlen példánya: Arhivele Națională Direcția Județeană Cluj (Kolozsvári Állami Levéltár); Szatmár vármegye közgyűlési iratai. *Acta publico-politica* (a továbbiakban ANDJC Szatmár APP) 11. fasc./Nr. 73. (egykorú másolat) – A műfaj két másik darabja: 1659. okt. 24. [Várad] Balogh Máté, Rácz János és Stépán Ferenc jelentése II. Rákóczi Györgynek a Csengizáde Ali temesvári pasával és Bethlen Jánossal folytatott megbeszélésről. *Szabó A. P.*: Esterházy Pál i. m. 84–89. (két másolati példány alapján)

¹¹⁹ *Lukács Zs. T.*: A korabeli propaganda i. m. 76–79.

János nagyjából hűen kivonatolta a leveleket.) Végül nem szabad elfeledkeznünk a válság során keletkezett nagyszámú pasquillusról sem, amelyek egy-egy aktuális eseményre reagálva nagy hatást fejthettek ki.¹²⁰

A politika egyértelműen világi eszközeinél általában kevesebb szó esik azokról az (Erdély esetében főleg református) prédikációkról és imádságokról, amelyek írott változatai egy manifesztumnál is szélesebb körhöz juthattak el, és legalább akkora hatással bírtak.¹²¹ A politizáló szentbeszédek az erdélyi válság idején már régi hagyománnyal rendelkeztek, ám igazán meghatározó a puritán jellegű prédikációknak az 1640-es években bekövetkezett térhódítása volt, amelyek elvetették az adott napra megszabott igék gyakorlatát (perikórendszer). A szabad textusválasztás révén a puritán szemléletű lelkészek sokkal közvetlenebbül reagálhattak az eseményekre, és prédikációjuk hatalmasra nőtt ususa (azaz az ige tanulságának gyakorlati alkalmazását megmutató szövegrész) egyes esetekben már-már klasszikus politikai vagy történelemelméleti művé alakult át. Míg a prédikáció általában többes szám második személyben szólította meg a híveket, csak néha átváltva a gyülekezettel való azonosulás szemszögére, addig az imádságok többes szám első személyt használtak, elősegítve az elmondottak interiorizálását. Mint alább majd látjuk, ezek a szövegek lesznek a nemzeteszme egyik kora újkori változatának legfontosabb forrásai.

¹²⁰ A pasquillus műfajáról újabban *Pénzes Tibor Szabolcs*: A paszkvillus műfaj és a váradi Pasquillus rendhagyó vonásai. *Studia Caroliensia* 10. (2009. 4. sz.) 45–59. (itt 46–52.)

¹²¹ A református prédikációk/imádságok (különösen politikai vonatkozásaik) feltárása az utóbbi évtizedekben önálló kutatási irányvá vált, amelynek fókuszja a Debreceni Egyetem. Elsősorban *Imre Mihály, Győri L. János, Csorba Dávid, Fazakas Gábor Tamás, Luffy Katalin* és a budapesti *Petrőczy Éva* nevét kell megemlítenünk. A számunkra legfontosabb munkák: *Imre Mihály*: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációkötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92. (1987–1988: 1–2. sz.) 20–45.; *Győri L. János*: Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. *Irodalomtörténet* 81. (2000: 1. sz.) 51–71.; *Fazakas Gergely Tamás*: Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában. A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése. *Könyv és Könyvtár* 26. (2004) 27–63.; *Uő*: „El-távozott a’ mi-magyar Izraëlünktől a’ dicsőség. (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból). *Uo.* 27. (2005) 65–124.; *Uő*: Técsi J. Miklós Liliom humilitatis-ának (1659) kiadás- és imádságtörténeti kérdései. *Uo.* 28. (2006) 53–146.; *Uő*: Nemzet és/ vagy i. m.; *Uő*: Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek a Rákóczi-propaganda határain. In: Szerencsének elegyes forgása i. m. 425–450.; *Luffy Katalin*: Medgyesi Pál és prédikációi. *Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában. Irodalomtörténet* 82. (2001: 2. sz.) 186–208.; *Uő*: „A’ kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak.” Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben. In: Kegység, kultusz, távolítás. *Irodalomtudományi tanulmányok. Szerk. Gábor Csilla – Selyem Zsuzsa. Kolozsvár 2002. (Sapientia könyvek 12.)* 37–68.; *Uő*: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: *Devóciók, történelmek, identitások. Szerk. Gábor Csilla. Kolozsvár 2004. (Sapientia Könyvek 26.)* 105–136.; *Uő*: „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – a nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben. In: *A történetmondás rétegei a kora újkorban. Szerk. Gábor Csilla. Kolozsvár 2005. (Sapientia Könyvek 35.)* 35–74.; *Petrőczy Éva*: XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István – Oláh Szabolcs. Debrecen 2004. (Csokonai Könyvtár 31.)* 473–486.; *Csorba Dávid*: „A’ sovány lelket meg-szépíteni” Debreceni prédikátorok (1657–1711). Debrecen 2008. (Nemzet, egyház, művelődés 5.); *Garadnai Erika – Martis Zsombor*: Ország-tükör és hitvita. (Czeplédi István: Az országok romlásáról írott könyvnek első része) In: *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk. Kecskeméti Gábor – Tasi Réka. Miskolc 2011. 57–70.*; A nemzetközi kutatástörténethez vö. még *Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente – Csorba Dávid – Fazakas Gergely Tamás. Debrecen 2009.*

A fenti források segítségével megkíséreltük összeállítani az ezekben szereplő politikai nyelvek közös szótárát, egészen pontosan megkeresni annak közösségi identitásokra vonatkozó rögzült kifejezéseit. A pozitív eredményt csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a beszédmódoknak teret adó nyilvánosság viszonylag jól működött sajtó nélkül is.¹²² Elsősorban magyar nyelvű szövegeket használunk, nem csak azért, mert forrásaink között ezek dominálnak, hanem azért is, mert a latin szövegeket erősebben kötik a humanista nyelvi konvenciók.

Az első és legfontosabb dolog, ami a korszak csaknem összes politikai szövegét jellemzi, mégpedig felekezeti hovatartozástól függetlenül, az a történelemnek a keresztény középkorból megörökölt providencialista felfogása. A gondoskodó és olykor haragvó Isten figyelemmel követi a nemzet/haza sorsát, és ha a nép vétkezik, büntetéssel sújtja érte, amelynek az eszköze általában a török, mint *flagellum Dei*.¹²³ (A bűnbánat után következő isteni megbocsátásról a „világi” szövegekben kevesebb szó esik.) A gondolat polemikus verzióiban a felekezetek egymásra mutogatnak: ennek megfelelően az isteni büntetés oka lehet a bálványimádás, vagy éppen a Mária-tisztelet elhanyagolása is. Említésre méltó e tekintetben, hogy az erdélyi törökösök egy része nem a közösséget, hanem személy szerint a fejedelmet hibáztatta az isteni csapásokért.¹²⁴

A szakirodalom a hasonló megnyilatkozásokat *Óze Sándor* monográfiája nyomán általában a zsidó–magyar sorspárhuzam nem teljesen kifejtett eseteinek tekinti.¹²⁵ A vélemény nem teljesen alaptalan, hiszen egyértelműen

¹²² A német területek kora újkori sajtójáról, periodikusan megjelenő nyomtatványairól: *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 12–62.

¹²³ Néhány példa katolikusoktól: 1659. dec. 30. Pozsony. Wesselényi Ferenc nádor Szatmár vármegyének. „Naponként bűneinkért Szent Istenünk ostromozó haragját és csapását nemzetünk ezennel utolsó veszedelmével óránként érzi.” ANDJC Szatmár APP 11. fasc. Nr. 41. (A Zemplén vármegyének küldött példányt közli: *Visegrádi János*: Wesselényi Ferenc levelei 1646–1664. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaiújhely 1909. 292.) Veres Ferenc kolozsmonostori jezsuita történeti művében a providencializmus sajátos felhangot kap: „Sed Deo alterius punire volente Transilvanos pro delictis enormibus in Polonia commissis, dum princeps Rhédei Medgyesini de bono patriae tractat cum regnicolis, Acatus Barcsai principem Rákóczi, qui iam usque in arcem Gyalu perrexerat, toto regno paulo post excessurus, iterum revocat.” *Veres Ferenc*: Rerum in Transilvania gestarum ab anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto usque ad annum millesimum sexcentimum sexagesimum secundum succincta narratio. Egyetemi Könyvtár, Budapest; Kaprinai gyűjtemény. B XXVI. fol. 19r–71v. (I. 19. fejezet); A ferences Kájoni János providencialista történelemszemléletéről, amelyben a török a testi Antikrisztus, a bosnyák ferences rendtartomány pedig a lelki, részletesen l. *Vulkán Vera Tünde*: Gondviselési és rendtörténet. In: Devóciók, történelmek i. m. 163–188. Egy jellemző református példa a sok közül: 1658. okt. 3. Beszterce. Bornemisza Kata Teleki Mihálynak „szomorúan írhatom kegyelmednek, édes öcsém uram, hogy az felséges isten minket valóban megbüntete az mi sok bűneinkért az pogányság által...” TML I. 245.; Végül egy kollektív megfogalmazás: 1662. máj. 22. Kolozsvári tábor. Az erdélyi rendek Wesselényi Ferencnek. „De az Istennek bűneinkért ránk szállott titkos ítéleti...” EOE XIII. 161.

¹²⁴ Petrichevich Horváth Kozma az erdélyi sereg tatár fogságba esése kapcsán: „Így szokta az Isten megszegyeníteni, és a felfuvalkodott királyok és fejedelmekért büntetni az ország népét.” *Petryityi-Horváth Kozma* önéletírása 1634–1660. In: Történelmi kalászok 1603–1711. Kiad. Daniel Gábor – Thaly Kálmán. Pest 1862. 1–83. (itt 33.)

¹²⁵ *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II.)

őszövettségi történelemszemlélet áll a gondolat háttérében, tudatos összehasonlítás hiányában azonban nem tartjuk indokoltnak a besorolást. Az igazi kifejtett „sorspárhuzam” esetei ráadásul szinte kizárólag protestáns szerzőknél fordulnak elő.¹²⁶ Az általános providencializmusba csak kevés szerző művei nem illeszthetők be, így például a tacitusi ideálokat követő Bethlen János latin nyelvű krónikája, illetve Zrínyi Miklósnak a szokásos egyszerű képlettel nem leírható munkái, amelyekben Isten mellett a fátum is főszerepet játszik.

A haza és a nemzet mint a közösségi identitás szavait állandó jelzők kísérik.¹²⁷ Ha az érzelmi viszonyulást akarják kifejezni, általában az „édes” szót használják,¹²⁸ ha pedig a helyzetet, akkor a „szegény” melléknevet. (Jellemző, hogy ez a korabeli magyar nyelvben általában a halott vagy elárvult emberek jelzője – talán összefügg ez a közösség gyakran organikus szemléletével is.) A „szegény” szót sűrűn kísérik más panaszos hangulatot árasztó, a hanyatlás képzetét felidéző szavak is, mint például: „condorlott”, „megkeseredett”, „nyomorult”, „boldogtalan”, „elfogyott” és mindenekelőtt a „romlott”.¹²⁹ Az irodalomtörténeti szakirodalom a jelenséget egy toposz, esetünkben a humanista Paulus Rubigallus által 1537-ben megalkotott „Magyarország panaszja” (*Querela Hungariae*) fokozatos absztrahálódásából szokta levezetni.¹³⁰ Számunkra ugyanakkor erősen kérdésesnek tűnik, hogy valóban a *Querela*-toposz rendkívül összetett képe (azaz a nőalakként megszemélyesített *Hungaria/Pannonia* panaszja nővérének, *Germaniának*) áll-e a későbbi panaszos melléknevek háttérében. A nemzetet azonban egy organikus metafora segítségével olykor a 17. század is megszemélyesíti: a nemzet alszik, fel kell ébreszteni.¹³¹

A „romlott” jelző már átvezet bennünket a romláshoz, mint központi fogalomhoz, amelynek talán legismertebb irodalmi megjelenése Zrínyi Miklósnak a *Vitéz Hadnagyban* szereplő kifejezése: a „magyar romlásnak seculumja”.¹³² A hanyatlás képzete már Mohács után megjelent, de a 17. század második felében

¹²⁶ A ritka kivétel: Pázmány Péter egyik prédikációja (Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról). Ismerteti: *Bitskey István*: Pázmány és Zrínyi In: *Üő: Virtus és Religio*. Miskolc 1999. 185–208.

¹²⁷ Jellemzésünket megkönnyítette *Imre Mihály* és *Luffy Katalin* korábbi kutatása. Utóbbi a puritán Medgyesi Pál összes munkájából gyűjtötte a nemzetre, hazára, népre és országra vonatkozó összes mondatot. *Imre M.*: Nemzeti önszemlélet i. m. 44. és *Luffy K.*: Mint valami Aczél i. m. 61–72.

¹²⁸ „édes hazánk” EOE XIII. 220. Az édes nemzet latin megfelelője a „gens charissima”. EOE XII. 214. A Kádár István-históriából: „Kiontom véretem én szegény hazámért/ Ezentúl meghalok édes nemzetemért.” RMKT XVII/9. 413.

¹²⁹ „megromlott szegény haza” EOE XIII. 77.; „szegény megcondorlott haza” EOE XII. 253.

¹³⁰ *Imre Mihály*: „Magyarország panaszja”. Debrecen 1995. (Csokonai könyvtár 5.); *Üő: Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*. In: *Körösök vidéke 2.* (1989) 5–18. (itt 9–11.); *Garadnai E. – Martis Zs.*: Országútikör i. m. 57–58.

¹³¹ „Ébredjél fel azért édes nemzetem mély álmodbúl...” *Nádasdy F.*: Oratio i. m. 280.; ill. I. még az Áfiumban a magyarok „mély álmát”. *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 203.; „Ébredjél fel azért ezennel árult vérből vajha te Főnixe, s igaz vére eleidnek, hátramaradott magyar nemzet!” *Bene S.* – *Szabó S.*: Oktatás jó elmélkedésre i. m. 46.; A kép Medgyesi Pál prédikációjában is megjelenik: „mindkét föltre bátran alszik”. *Luffy K.*: Mint valami aczél i. m. 49.

¹³² „evvel a geniummal, evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel ebben a magyar romlásnak seculumjában helyeztetett engemet, és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az Isten kegyelemmel volt a magyarokhoz...” *Zrínyi M.*: Prózai munkák. i. m. 61.

minden addiginál erősebb lett. A dicső múltból induló meredek lejtő végpontján a korszak egy másik jellegzetes kifejezését, az „utolsó/végső veszedelmet/romlást/pusztulást” (*ultima ruina*) találjuk, amely egyfajta nemzeti keretben értelmezett apokalipszis.¹³³ A legtöbben természetesen az ország és nem a nyelv megszűnését értik alatta, mint ahogy a 18. századi rendi felvilágosodás első nemzedéke sem.¹³⁴ Kétségtelenül találkozunk azonban olyan megfogalmazásokkal is, amelyek a híres herderi jóslat (1791) utáni félelmekre emlékeztetnek.¹³⁵ Az „utolsó veszedelem” gondolatkörnek azonban a válság alatt megjelent egy speciális, konkrét erdélyi változata is: az attól való rettegetés, hogy az országot az Oszmán Birodalom „pasasággá” alakítja.¹³⁶ A török fenyegetésekben gyökerező képzet nem nélkülözött minden alapot, hiszen a fejedelemségtől elfoglalt Borosjenő és Várad körül az oszmánok valóban vilájetet szerveztek, és sokan tartottak attól, hogy ezt Erdélyben is megteszik majd.

A 17. századi politikai diskurzusban a nemzet/haza/ország romlásának okai sohasem a külső tényezők, hanem a politikai vagy felekezeti értelemben vett „egyenetlenség”/„hasonlás”, a romlásból való kilábalás feltétele pedig a társadalmi „egyezség” megteremtése.¹³⁷ A háttérben természetesen a klasszikus *discordia/concordia* szembeállítását találjuk.¹³⁸ Az erdélyi válság alatt ennek

¹³³ 1658. szept. 12. „Ha Isten nem könyörül, végső pusztulásra jut nemzetünk.” MHHD XXIV. 561.; „Utolsó romlásához közelített nemzetünk...” *Szalárdi J.*: *Siralmas magyar* i. m. 73.

¹³⁴ Bessenyei György számára a nemzet bukása még nem a nyelv elenyészésében, hanem a hatalom: a birtok és az ország elvesztésében manifesztálódik *Bíró Ferenc*: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1998. 125–127.

¹³⁵ 1658. okt. 7. Segesvári országgyűlés. „Igitur dominus Achatius Barcsai a suis consociis exoratus propriaque conscientia non convictus promittit se accepturum illud officium, dummodo illud horribile ultimumque excidium tollatur a Transsilvania.” Az *excidium* szó egyértelműen egy népcsoport teljes kiirtását jelenti. EOE XII. 70., ill. „és úgy kiirtanak kevés idő alatt, neve se legyen az magyarnak” *Nádasdy F.*: *Oratio* i. m. 276.; Korábbi, Jagelló- illetve Szapolyai-kori példák a nyelvhálál képzetére. *Tarnai A.*: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány* i. m. 12.; *Varga Benedek* Szapolyai János király egyik Bártfának írt levelét idézi, amelyben az „exterminatio gentis ac linguae huius Hungaricae” kifejezés szerepel. *Varga B.*: *Political humanism* i. m. 293.

¹³⁶ TMÁO III. 496.; EOE XII. 66. 207.; Csengizáde Ali jenői pasa fenyegetése 1659 októberében: „de ha most önagsága [Rákóczi] kezében adatik [Várad], soha többé Erdélyben magyar fejedelem nem léssen.” *Szabó A. P.*: *Esterházy Pál* i. m. 87.; 1661. júl. 12. Sopron. Vitnyédi István Zichy Istvánnak arról a félelméről ír, hogy Kösze Ali pasa fog uralkodni fejedelemtént Erdélyben. Vitnyédi István levelei. I. köt. (1652–1662), II. köt. (1663–1664). Kiad. Fabó András. Pest 1871. (Magyar Történelmi Tár XV–XVI.; a továbbiakban MTT XV–XVI.) I. 159–160.

¹³⁷ 1657. márc. 2. Sopron. Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak „Az egyezés hazánktól teljes búcsút vett, és ugyan ki is költözött...” MTT XV. 39.; *Szalárdi J.*: *Siralmas magyar* i. m. 622.; EOE XII. 401.

¹³⁸ II. Rákóczi György két ehhez kapcsolódó mondást is idéz: „Concordia genuit, discordia perdidit.” EOE XII. 135.; „Omne regnum in se divisum desolabitur.” (Lukács ev. 11:17.) EOE XII. 209.; „Holott az egyezés számkivetésben bocsáttatott, romlást várhat az az ország. Urunk mondja és igaz: Minden ország, valamely magában meghasonlik, elpusztul.” *Czeglédi István*: *Az országok romlásáról írott könyvnek első része*: Kassa 1659. (RMK I 941.; RMNy Nr. 2831. A Ráday Könyvtár példányát használtam) B7r–v.; Az egyenetlenség egyik magyarozatát az „Oktatás jó elmélkedésre” szerzője vagy szerzői az „idegen szomszédság (német)” mesterkedéseiben találja. *Bene S.* – *Szabó S.*: *Oktatás* i. m. 448.; Erdélyben pedig ugyanezt a szerepet a török játssza: „...példa Erdély, az holott konkoly hintésekkel, factiók csinálásával az országnak egy részét az másik ellen gerjesztvén egyikétől egy darabját, másikatól másikat, kit ajándék fejében, kit büntetésképpen lassonként elvont, s csak az alját hagyta nékiek...” Uo. 464., l. még EOE XII. 245.

megfelelően a fentiekben bemutatott mindkét párt széthúzással vádolja a másikat. Az egyenetlenség ostorozásának fordítottja a csodálatos/teljes egyetértés propagandája, amelyet a leghatásosabban Kemény János alkalmaz 1661 elején, minden addiginál erőszakosabb hatalomátvétele után, Barcsay Ákos lemondását önkéntesnek, saját megválasztását pedig egyöntetűnek állítva be.¹³⁹

Az urak a kor közvéleménye szerint a *privatum commodum* („előmenetel”) követésével járulnak hozzá a romláshoz, ahelyett hogy a *bonum publicum* („közönséges jó”) érdekében törekedtek volna. A cicerói fogalompár általában latinul és rövidített formában szerepel, ahogy ezt Barcsay Ákos is alkalmazza 1659 októberében temesvári száműzetéséből II. Rákóczi Györgynek írott levelében: „Ne az maga privatumát, az publicumot kövesse, mert Isten megveri nagyságot! Jobb nagyságotnak szenvedni, és annak az országnak pihenést ennyi romlás után engedni.”¹⁴⁰

A belső problémák miatt romlott nemzet gyakran szerepel a „maroknyi” jelzővel is, ami egészen világosan a kispép-tudat jelenlétére utal.¹⁴¹ A maroknyi nemzet ellentéte a hatalmas, azaz a nagyhatalom. Az „Oktatás jó elmélkedésre” ad is egy rövid felsorolást a hatalmas nemzetekről: „Felette szükséges az,

¹³⁹ 1661. jan. 11. Szászrégen. Kemény János Wesselényi Ferenc nádornak. „Ím azért szintén végződésben lévén gyűlése ez hazának, szükségesnek itélém, hogy csak rövideden annak folyása és kimenetele felől kegyelmedet és kegyelmed által őfelségét is tudósítanám, [...] Folyása azért Isten kegyelme és vezérlése által majd emberi reménség kívül hatalmas szép csendességgel, minden rendeknek nagy szíves megegyezésével és mind három natióknak egybenkötelezésével, úgy hogy Bethlen Gábor halálától fogva ilyen egyezés ez hazában nem említettik. Isten az nyavalyák által is kénszerítette őket az egymás közt való szeretetre. Előbbi méltóságos fejedelemnek, Barcsai Ákos uramnak is szívét úgy vezérlé, hogy felszabadítván minden rendeknek kötelességeket, fejedelemségének renuncia.” MOL E 199, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Wesselényi (a továbbiakban E 199) 4. dob. II/59. t. Nr. 2. fol. 3-4.; 1661. jan. 12. Szászrégen. Kemény János Wenzel Eusebius von Lobkowitz hercegnek. „Postquam (Deo ita ordinante) illustrissimoque alias principe Barcsaio sicut alias saepissime principatui valedicere solebat sponte cedente, in generalibus regni comitiis communibus dominorum statuum suffragiis principatum regni Transylvaniae adeptus fuisset.” A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kéziratára, Budapest (a továbbiakban MTAKK); Másolatok a Lobkowitz hercegi levéltárból (Raudnitz) 1. d. (Ms. 4928.); I. még EOE XII. 472.

¹⁴⁰ 1659. okt. 5. Temesvár mellett. Barcsay Ákos II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 44. dob. fol. 91. Az ellentétpárhoz I. még: 1658. ápr. 27. Szamosújvár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának: „az árulók hazájok romlására az pogánt innét belől biztatják, és nem az közönséges jót, hanem csak magok előmenetelét nézik.” MHHD XXIV. 539., ill. EOE XI. 338., 374. és EOE XII. 123., 138., ill. Szabó Péter: II. Rákóczi György „discursusa az magyarországi dolgok felőle” (1653. december 30.). In: *Uő: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Bp. 2008. (TDI Könyvek 7.) 249–280. (itt 272.)

¹⁴¹ 1657. júl. 10. Bécs. Szelepcsényi György kancellár Mednyánszky Jónásnak „ennek az kevés maroknyi szép magyarságnak romlására”. Szelepcsényi György leveles tárcájából. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 15. (1892) 193–208. (itt 200.); 1658. jan. 15. Szászmedgyes. A rendek a végváraknak. „szemei előtt viselven ez maroknyi kis magyarságnak s megcondorlott szegény hazáknak igyefogyott állapotját...”. EOE XI. 341.; „maroknyi nemzetünknek fogyatása” az erdélyi rendek i. m. TT 22. (1899) 719–720.; A maroknyi jelző gyakoriságára és jelentésére a prédikációirodalom alapján már többen is rámutattak: *Imre M.*: Nemzeti önszemléletünk i. m. 7–8.; *Györi L. János*: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a 16–17. századi prédikátori irodalomban. In: *Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Szerk. G. Szabó Botond. Debrecen 2000. 29–52. (itt 44–46.); *Luffy K.*: Mint valami Aczél i. m. 51–52.; *Fazakas G. T.*: El-távozott i. m. 94.; *Fazakas G. T.*: Nemzet és/ vagy i. m. 206–208.

hogyan az magyar olyan nemzettel csináljon ligát, az melynek más hatalmas nemzetek, úgy mint az török, német, francia etc. nem ellensége.”¹⁴² Az erdélyiek számára azonban a „hatalmas nemzet” (*gens praepotens*) szinte mindig az Oszmán Birodalmat (a törököket, a Portát) jelentette.¹⁴³ A „törökösök” különösen gyakran használták ezt a kifejezést, hiszen pogánynak nem nevezhették a felsőbbéget.¹⁴⁴ Ahogy az Bethlen János röpiratából is kiviláglik, Barcsay Ákos pártjának legfőbb érve a kötelező keresztény szolidaritás megtagadására éppen a jelző által kifejezett roppant erőkülönbség volt.¹⁴⁵ A ’török nemzet’ (természetesen az oszmán államot jelölve) a fejedelemségben nem ritkán a „külső” jelzőt is megkapta.¹⁴⁶

Az ország jellemzésére a Magyar Királyságban gyakran a humanizmusból megörökölt toposzokat is használják, tehát a kereszténység pajzsa/bástyája (*clipeus fidei/propugnaculum Chistianitatis*) képet,¹⁴⁷ illetve az ország roppant termékenységét kifejező *fertilitas Pannoniae* toposzt. Erdélyben az előbbi ritkán tűnik fel, használatának érthető módon nincs hagyománya, a törökös párt érvkészletéből pedig természetesen teljesen hiányzik a törökellenes harc szimbólumrendszerre. A *fertilitas*-toposz egy speciális változatát képviseli Wesselényi Ferenc nádor 1659. május 8-án kelt levele, amelyben az erdélyi rendeket a török szándékaira figyelmezteti: „Megízéltette ő kincses Erdélynek mézzel, tejjel folyó hasznos zsírját, s tovább is akarja élni, úgy látom.”¹⁴⁸ (Külön érdekességet jelent, hogy mindezt a nádor a később nagy karriert befutó „kincses Erdély” toposzhoz illeszti.)

¹⁴² Bene S. – Szabó S.: Oktatás i. m. 472.

¹⁴³ 1658. okt. [?] Déva. Barcsay Ákos Wesselényi Ferenc nádornak, fejedelemmé választását magyarázva. „életemnek kockára való vetését kisebbnek alítván hazámnak szeretetinel, annak az hatalmas nemzetnek végső romlásunkra felgerjedett feles hadakból álló táborára bemenék”. MOL E 199, 4. cs. II/5. t. Nr. 1.; Néhány további példa: EOE XII. 103., 120.; EOE XIII. 69., 75.; „az német is ellenség, az hatalmas nemzet is mindent megemészten” SzO VI. 259.; Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (A továbbiakban EMSzT). IX. köt. Szerk. Szabó T. Attila – Vámszer Márta. Bp. 1997. 620. – Csulai György egy levele a lengyelországi hadjáratban szövetséges svédekhez is „hatalmas nemzet-ség”-nek nevezi: MOL E 190, 30. dob. Nr. 7273.

¹⁴⁴ Péter *Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején. In: *Új Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 211–232. (itt 229–230.)

¹⁴⁵ A gondolatnak egy újszövetségi tekintélyérvvel (Lukács ev. 14:31) alátámasztott változata: „az mi idvezitőnk [...] ezent adja tanácsul mindeneknek, midőn azt mondja: ha kinek húszezer emberből álló ellensége vagyon, mely ellen tízezret nem állíthat, szükséges, még távol lévén, békességet kérjen tőle. Nekünk pedig ahhoz a hatalmas nemzethez képest tízedrésznyi erőnköt sem ismerhetjük.” EOE XII. 255.

¹⁴⁶ A „török” mint „extera gens”: EOE XII. 214.; A „külső nemzetek”: EMSzT IX. 620.

¹⁴⁷ A toposz nemzetközi hátteréről: *Hopp Lajos*: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és reformáció 19.) 14–15.; Zrínyi Miklós nevezi például egy 1658. évi levelében a keresztény országok pajzsának II. Rákóczi György Erdélyét. *Zrínyi Miklós válogatott levelei*. Kiad. Bene Sándor – Hausner Gábor. Bp. 1997. (Régi Magyar Könyvtár. Források 6.) 107.

¹⁴⁸ EOE XII. 245.; A „kincses Erdély” toposzhoz: RMKT XVII/9. 405.; „Vagyon oly föld, mely a lakosokat kiokádja, minemő nem csak a Kánaán vala, hanem többek is, mint e mi hajdan tejjel-mézzel folyó Pannoniánk, az eleinten nagy hírő-nevű, de már ma szintén elcondorlott, elbecsmérlődött Magyarország.” *Medgyesi Pál*: Sok jajjokban, s bánatos szívvel ejtett könnyhullatásokban merült és feneklett, szegény igaz magyaroknak egynéhány keserő siralmi. Sárospatak 1658. (RMK I 934.; RMNy Nr. 2796. Az OSzK példányát használtam.) Előljáróbeszéd; Köleséri Sámuel egyik panaszimádságából „A mi tejjel-mézzel folyó örökségünk szállott a kívülválókra...” *Fazakas G. T.*: El-távozott i. m. 117.

Az utolsó fontos szavak, amelyekkel számot kell vetnünk, maguk a közösségi identitásokat kifejező kategóriák. Nagyon sokszor ezek alkalmazása nem következetes, ám az erdélyi források többsége a nemzetet (*gens*) és a hazát (*patria*) egymással szemben világosan megkülönbözteti.¹⁴⁹ Péter Katalin figyelt fel először arra, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség kapcsolatainak fokozatos gyengülésével a 17. század utolsó harmadában már egy nemzet két hazában élő tagjairól beszélnek a források.¹⁵⁰ A jelenség valójában sokkal korábban jelentkezik, már a Bocskai-felkelés idején, összefüggésben azzal a szereppel is, amelyet a fejedelem Erdélynek szánt: nevezetesen a királysági rendek külső támogatásával.¹⁵¹ A szemlélet elterjedését alighanem elősegítette *Dacia* és *Pannonia* humanista megkülönböztetése is.¹⁵²

A 17. század közepére a fejedelemségben a két haza tudata már teljesen rögzült, az országgyűlési iratok és misszilikés rendszeresen „ez hazáról” írnak, többségében egyértelműen a saját „államot” értve alatta.¹⁵³ Jó példa az elkülönülésre Medgyesi Pál 1658-ban megjelent prédikációgyűjteménye, a „Hármas Jajj”, melynek hosszú címében a puritán prédikátor „két keseredett hazát” sirat.¹⁵⁴ Érdekes ugyanakkor azt is figyelembe venni, hogy a magyarországiak, azaz a királyságiak a 17. században is hajlamosak voltak Erdélyt a „haza” részének tekinteni.¹⁵⁵ Az erdélyi válság alatt a két haza fogalma azután valamelyest a királyságban is előtérbe kerül, mert így hangsúlyozzák a két ország sors- és érdekközösségét. Zrínyi Miklós az eszmét egy *Aeneis*ből kölcsönzött kép, Ucalegon szomszédban égő háza, segítségével fejezte ki.¹⁵⁶ Hasonló metaforát használt 1660 tavaszán Gyulai Ferenc váradi kapitány is Szatmár vármegyének küldött segítségkérő leveleiben.¹⁵⁷ A tűz azután általános szimbóluma lesz a gyorsan terjedő háborús pusztításnak.¹⁵⁸

¹⁴⁹ A nemzetet jelentő másik latin szót, a „natio”-t a fejedelemségben sokkal inkább a rendi nemzet értelemben használták.

¹⁵⁰ Péter K.: A haza és a nemzet i. m.

¹⁵¹ Varga B.: Political humanism i. m. 305–306.; Kevés figyelmet kiváltva ugyanezt már Makkai László is regisztrálta: Makkai László: Politikai gondolkodás. In: Magyarország története 3. köt. i. m. 1529–1553. (itt 1533.)

¹⁵² Klaniczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. (1987–1988: 1–2. sz.) 1–19. – Ha meggondoljuk, a patriotizmus Erdélyben éppúgy territorializálódott mint a Robert von Friederburg által vizsgált német területeken.

¹⁵³ A Hódoltságot nem tekintik önálló egységnek, az Oszmán Birodalom által megszállt megyék szemléletükben a királyság (ritkábban a fejedelemség) részei, és e szemléletüket a fokozatosan kiépülő hódoltsági magyar közigazgatással is nyomatékosítják.

¹⁵⁴ Luffy K.: Mint valami Aczél i. m. 61.

¹⁵⁵ 1656. nov. 6. Dörföly. Vitnyédi István Thököly Istvánnak. „Az nagyságod erdélyi útja hogy szerencsés legyen, szívből kívánom, adná Isten, lehetnék úti társa nagyságodnak, láthatnám oly szép részét hazánknak...” MTT XV. 33.

¹⁵⁶ Zrínyi Miklós válogatott levelei i. m. 109., „Iam proxima ardet/ Ucalegon, sigea igni freta lata relucet” Vergilius: Aeneis II. könyv 311–312. sor.

¹⁵⁷ 1660. márc. 25. Várad. „mikor embernek szomszédja háza ég, magáénak is gondja leszen”. ANDJC Szatmár APP. 11. fasc. Nr. 48.; „mivelhogy mikor az szomszéd háza ég, az magára is az tűz általmehet” Uo. 11. fasc. Nr. 53.; Szatmár vármegye ekkor ugyan még Rákóczi kezén van, de a fejedelem személyéhez, és nem az országhoz kapcsolódik, nem számít partiumi vármegyének. L. még, szintén a váradi ostrom kapcsán „vártuk vala a szomszéd tüze eloltására való segedelmet”. Nagy L.: Szalárdi János i. m. 84.; A képet a Siralmas krónika is használja: Szalárdi J.: Siralmas magyar i. m. 528., 573.

¹⁵⁸ „Adja az Úristen öfelségre, ez mi veszélyünknek lángozó tüze immár tovább ne serpáljon, és nagyságtokra s kegyelmetekre el ne hasson.” Nagy L.: Szalárdi János i. m. 86.

Később, az Apafi-korban Erdély mint haza valóban a Cserei Mihály-féle elzárkózó transzilvánizmus keretévé válik, a kétféle lojalitás csak ekkor kerül szembe egymással. E változásnak mutatkoznak azonban már bizonyos jelei a válság éveiben is, például abban a tendenciózus beállításban, hogy a Rákóczi-család Patakra és Munkácsra hordatta ki az ország kincseit, vagy éppen a „törökösök” egy-egy magyarországiakra vonatkozó éles megjegyzésében.¹⁵⁹

Kisszótárunk végére érve egyértelmű, hogy a politikai nyelvek közös szó-készletének egyik jól azonosítható, a válság során is hangsúlyos összetevőjét a 17. század közepén is a krisztianizált cicerói „republikánus” hagyomány adta (*discordia/concordia, bonum publicum/privatum commodum*, a köz alázatos szolgálata). Az államrezon beszédmódjának alig lehet nyomát felfedezni, amin aligha csodálkozhatunk, hiszen Európának ezen a felén a *ratio status* még hajlamos volt a hagyományos cicerói nyelvvel elfedni kilétét.¹⁶⁰ Az erdélyi válság főszereplői bizonyosan nem voltak a szó politikaelméleti értelmében ártatlanok. Barcsay Ákos 1656. szeptember 6-án, a lengyelországi hadjárat tervéről adott censurájában így ír II. Rákóczi Györgynek: „ha kedve vagyon nagyságodnak hozzá, hogy olvasson, Machiavellust megolvashatja, mely az uramnál Kemény János uramnál vagyon, én kegyelmes /uram/ eléggé olvastam, míg nálam volt, de lelkem ismeretivel sok dolgokban nem egyezhetvén, az úr Kemény János uram gyönyörködven benne, őkegyelméhez adtam, hogy többhöz többet tanulhasson.”¹⁶¹ A későbbi, a levél fényében enyhén ironikus, fejleményekből kiderül, hogy mind Barcsay, mind Kemény jól megtanulták a leckét.

Egyértelmű, hogy a legtöbb magyarországi főúr nem rendelkezett olyan kurrens olasz politikaelméleti műveltséggel, mint Zrínyi Miklós,¹⁶² de a leplezés (*dissimulatio*) és színlelés (*simulatio*) mindig párban járó gyakorlatát értették és alkalmazták.¹⁶³ A II. Rákóczi Györgyöt ekkor teljes erejével támogató Nádasdy Ferenc országbíró a következőket írta 1658 júliusában az erdélyi válság kapcsán Homonnai Drugeth Györgynek: „Kerülje kegyelmed minden úttal az fejedelem felől való szólást, se ne tettesse, örüli szerencsáját, inkább indifferenter viselvén magát, és mintegy dissuadeálván, hogy az törökben kapott, erőtlen lévén. etc. [...] Kegyelmed igen dissimuláljon az emberekkel, és jusson

¹⁵⁹ A beállítás egy későbbi forrásból, Rozsnyai Dávid Apafi-kori verséből, I. Rákóczi Györgyre vonatkoztatva: „Hol vagy pénzgűjtéssel híres gazdag gazda?/ Ma is sír miattad sok szomszéd barátja./ Kihordád pénzünket Patakra s Munkácsra,/ Marada rólad ránk csak rongyunk galléra.” Régi magyar költők tára XVII. sz./16. köt. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. Kiad. Komlószi Tibor – Sárdi Margit. Bp. 2000. 13.: 562. jegyz.; a versszózatról: S. Sárdi Margit: Történelem lírában. Rozsnyai Dávid fejedelemportréi. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. (Historia Litteraria 2.) 223–236. – Petrichевич ezt írja az 1659 szeptemberében tartott marosvásárhelyi diéta kapcsán: „Ez gyűlés alatt elprédálák az édes atyámtól maradt mènesemet a magyarországi tolvajhadak...” *Petrityvity-Horváth Kozma* önéletrása i. m. 63.

¹⁶⁰ Bene S.: A történelmi kommunikációelmélet i. m. 292.

¹⁶¹ MHHH XXIII. 449.

¹⁶² *Klaniczay Tibor*: Zrínyi helye a 17. század politikai eszméinek világában. In: *Uő*: Pallas magyar ivadékai i. m. 153–211. Zrínyi francia államelméleti műveket is olvasott, de olasz fordításban.

¹⁶³ Vö. Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2010.

eszében Nádasdy Ferenc öregapámnak mondása: sokszor oly embernek fogta kezét, kívánta volna, marka markában szakadott volna.”¹⁶⁴ Az országbíró e példája arra is rávilágít, hogy a királysági arisztokrácia egy részének létformája volt a színlelés. A sikeres bécsi érdekvégyesítés, a rövid távú reálpolitika mellett a régi királyságról (is) álmodoztak, párhuzamba állítva az „idegen nemzetnek emésztő uralkodását” (Habsburg Monarchia) a „pogány igájával” (Oszmán Birodalom).¹⁶⁵ Mindeközben az erdélyi elit pedig a törökkel szemben kényszerült *dissimulatio*ra. A válság éveiben viszont még ennél is nehezebb feladatot kellett megoldaniuk, ha a fejedelmváltásokat túl akarták élni.

V. Nemzeteszmék az erdélyi válság éveiben

A válság alatti erdélyi belpolitika klasszikus forrásaiban (misszilisekben, országgyűlési határozatokban) lényegesen többször találkozhatunk a „hazára”, mint a „nemzetre” való hivatkozásokkal.¹⁶⁶ A szövegekben azt a territorializált, az országhoz (és nem az uralkodó személyéhez) kapcsolódó patriotizmust figyelhetjük meg, amely a német területeken is érvényre jutott a 17. században.¹⁶⁷ Ezen túl azonban két eltérő közösségi ideológia is feltűnik, amelyek a haza mellett a nemzet szót is használják, és amelyeket határozottan nemzeteszmeként tudunk jellemezni. Az egyik szekuláris jellegű, a másik pedig a református felekezethez kapcsolódik, a kettőt az alábbiakban külön mutatjuk be. A következő kérdésekre fogunk velük kapcsolatban választ keresni: 1. Kik képviselik az eszmét?; 2. Mely társadalmi csoportokra terjed ki a közösség az eszme képviselőinek gondolatvilágában? Mely rendre, felekezetre? Kötött-e nyelvhez vagy országhoz?; 3. És végül ki érti azt magára, ki tartja magát a közösséghez tartozónak? (nemzeti identitás)

a) A 17. század nemesi nacionalizmusa

II. Rákóczi Györgynek (és később Kemény Jánosnak) a magyar királysági rendekkel folytatott válság közbeni kapcsolattartását követve rögtön feltűnik két jellemző, a szövegkörnyezet alapján azonos fogalmat jelölő kifejezés: „igaz magyar”, illetve „magyaros magyar”.¹⁶⁸ Nem csak a fejedelem hivatkozik azon-

¹⁶⁴ 1658. júl. 20. Seibersdorf. Nádasdy Ferenc országbíró Homonnai Drugeth Györgynek. MOL P 1983, Homonnai Drugeth család 1. cs. 10. t. Homonnai Drugeth György (IV.) felső-magyarországi főkapitány. fol. 25–27. Nádasdy és a Rákóczihoz szintén közel álló fiatal Homonnai valamilyen titkos ligát kötöttek egymással, amelyre az országbíró több levelében is utal. L. még *Toma Katalin* e számbeli közleményét.

¹⁶⁵ Nádasdy Ferenc válasza II. Rákóczi György fejedeleme 1658. márc. 27-én kelt levelére. *Szabó A. P. Esterházy Pál* i. m. 80.; *Bene S.*: *Theatrum politicum* i. m. 363–364.

¹⁶⁶ A „haza” és a „nemzet” gazdag 17. századi jelentéskörére: EMSzT IV. 1246–1248. (haza); EMSzT IX. 618–621. (nemzet)

¹⁶⁷ *Friederburg, R.*: „Patria” und „Patrioten” i. m.; EMSzT IV. 1251–1252. (hazafi(a), hazafiúság). A szótárban egy feltűnően korai példa (1680) is szerepel az elvont „hazafiúság” kifejezésre, ám ez véleményünk szerint még nem patriotizmust, hanem egyszerűen az adott személy „hazafiúi voltát” jelenti.

¹⁶⁸ 1658. febr. 3. Pozsony. Wesselényi Ferenc II. Rákóczi Györgynek „igaz magyarsággal vékony tetszésemről tudósítom kegyelmedet” MOL E 190, 44. dob. fol. 7–8.; 1658. aug. 30. Debrecen.

ban az „igaz magyarságra”, hanem a Magyar Királyság rendi vezetői is: név szerint Nádasdy Ferenc országbíró, Wesselényi Ferenc nádor és Szelepcsényi György kancellár.¹⁶⁹ Egyértelmű, hogy ez a kód (mint ideológia és mint identitás) felekezetek feletti, hiszen máskülönben a református Rákóczi fejedelem nem használhatta volna a királyság szinte egyöntetűen katolikus elitjével való kommunikációban. Nem kell persze olyan őszinte vallási türelmet keressünk mögötte, mint amilyen Zrínyi Miklóst jellemezte, sokkal inkább a politikai együttműködés szándékát. Ismert, hogy Nádasdy Ferenc a dunántúli ellenreformáció élharcosai közé tartozott. Az „igaz magyar” kifejezést rendszeresen alkalmazó Wesselényi nádor pedig így írt 1663-ban a protestáns többségű felső-magyarországi vármegyék Bécsbe készülõ követségérõl: „...soha bizony, ha maga Calvinus János feltámad is pokolból, de ezeket meg nem tartóztatja az õfelségéhez való meneteltõl.”¹⁷⁰

Minden jel arra utal, hogy az „igaz magyarság” nem csupán az erdélyi fejedelem és a királysági rendek kommunikációjának eszköze, egy pusztá retorikai alakzat volt, hanem a Magyar Királyságon belül is használt politikai nyelv,¹⁷¹ amelyhez kifejlett eszmerendszer tartozott. Röviden megfogalmazva a lényegét: a jelzõs szerkezetet a 17. században egy közösségi/nemzeti identitás egyik meghatározó indikátorának tekintjük, tudatában annak is, hogy a kifejezés tartalma a politikai diskurzus folyamán természetesen gyakorta módosult.

Ezt a politikai nyelvet nemesek beszélik, nemesi jellegû, és nyilvánvalóan a hagyományos, a Jagelló-korban kivirágzó szittyá nemesi ideológiában gyöke-

---

II. Rákóczi György Szepes vármegyének a törökkel való viszonyáról: „kikkel békélnünk könnyû lött volna, vagy volna is, hogy ha keresztyénységünk és igaz magyarságunk engedte volna Jenõ megadását.” ŠAL SZ KP 116. dob. Nr. 339.; 1658. szept. 21. Kállói tábor. II. Rákóczi György Szatmár vármegyének „igen serio parancsoljuk, mentest fejenként vármegyéül személye szerént üljön fel, ki igaz magyar.” MOL R 395, 1526 utáni gyûjtemény, Szatmár vármegyei gyûjtemény 1. dob. 2. tétel (idõrendben); 1661. jan. 12. Szászrégen. Kemény János Homonnai Drugeth Györgynek. „Tudván azért sok jelekbõl, kegyelmek édes hazáját és nemzetét tökéletesen szeretõ igaz magyaroknak lenni, akarám meghitt édes hazájához és nemzetéhez való buzgóságát ez írással serkentetni, úgy tetszvéen az jó Istennek, az én hazámnak.” MOL P 1983, 1. cs. 10. t. fol. 67–68.; 1662. jún. 6. [Szatmár] Kemény Simon Teleki Mihálynak. „a kegyelmek igaz magyarságában, s hozzánk, s hazájokhoz való szeretetiben meg vagyunk nyugodva...” EOE XIII. 156.

¹⁶⁹ 1657. júl. 10. Bécs. Szelepcsényi György Mednyánszky Jónásnak, a Rákócziak familiárisának a lengyelországi hadjárat kapcsán: „El se hitesse azt senki magával, hogy én ennek az tûznek gyújtója és gerjesztõje eleitõl fogvást mind ez ideig lettem volna, sõt inkább föllobbanásának minden tehetséggel való lecsendesítõje, csillapítõja. Ugyanis mitõl vezéreltetném arra, hogy igaz magyar vérnek tartván magamot, ennek az kevés maroknyi szép magyarságnak romlására igyekezném.” Szelepcsényi György leveles tárcájából i. m. 200.; 1658. ápr. Nádasdy Ferenc II. Rákóczi Györgynek „Kétséges léssen az magyarnál mindenkor az idegen [értsd: német] segítség, és csaknem lehetetlennek látszik, hogy amellet szívesen cselekedhessék az igaz magyar.” Szabó A. P.: Esterházy Pál i. m. 80.; 1663. júl. 6. Kassa. Wesselényi Ferenc Rottal Jánosnak, a hadfelkelés kapcsán: „Serkentés szükségtelességét noha magam is megõsmertem, tudván ki-ki igaz magyar, haza oltalmára felbuzdulván vére, értvén az pogánnak hazánkra közelgetõ dühõd szándékját, máris készen hadiszerivel ne legyen.” MOL P 507, 12. cs. Nr. 466. fol. 472–473. (másolat)

¹⁷⁰ 1663. febr. 25. Besztercebánya. Wesselényi Ferenc Rottal Jánosnak. MOL P 507, 12. cs. Nr. 466. fol. 454. (eredeti); MOL E 199, 8. cs. IV/4. t. Nr. 449. fol. 28. (másolat)

¹⁷¹ Használja a kifejezést a királysági katolikus köznemesek által írott „Siralmas könyörgõ levél” is: „Vajon igaz magyar igazságink és szabadságink mellett országunk még lábra állhatna-e?”. Péter K.: A magyar nyelvû i. m. 83.

rezik, amelynek „szentírása” Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a (1282–1285).¹⁷² Werbőczy István szellemisége azonban itt már fokozott emócionálitással és kritikai szemlélettel társul. Az „igaz magyarság”-ba ideológusai alighanem csak a nemességet értették bele, és talán még a vitélő rendet. A „pórságot”, amely a politikai közösségből (*communitas*) Kézai tanítása szerint már Szkítiában kirekesztett, biztosan nem. Jellemzőnek tekinthető Vitnyédi István szemlélete: „félő azokkal több dolog ne legyen, mint az németséggel, mert nagy bestia az furens populus”.¹⁷³ Jelenleg még nem igazán tudjuk azt sem, hogy a végvári katonaság mennyire azonosult az eszmével, amely jellegében határozottan a lengyel szarmatizmusra emlékeztet.

Ezt a nemesi nemzeteszmet, felekezetek feletti jellegét nem észrevéve, *Klaniczay Tibor* a „barokk nacionalizmus” kifejezéssel illette.¹⁷⁴ Bizonyos tekintetben joggal, hiszen e politikai nyelv gazdag retorikája valóban barokk hatást mutat. (Más kérdés, hogy a barokkot ma már sokan nem tekintik önálló korszaknak.) *Eric. J. Hobsbawm* nyomán lehetne akár protonacionalizmusnak is nevezni, ha az eredeti modernista paradigmát elfogadnánk. Az angol történész egyébként éppen a magyar nemesi nacionalizmusra hivatkozik a jelenség egyik példajaként.¹⁷⁵ Az eszme gyökereire rámutatva alkalmazhatnánk a „szittyia nacionalizmus” terminust is, a jelzót azonban már „lefoglalta” a történettudomány a 16. század eleji köznemesi ideológiára. Végeredményben talán az a leghelyesebb, ha egyszerűen *nemesi nacionalizmus*nak nevezzük. Egy szóval biztosan nem lehet illetni, a patriotizmussal, hiszen általában nem az államkeretet hangsúlyozza; az egykori ország (a történeti Magyarország) két *patriára* oszlott, az eszme pedig nem ezek valamelyikéhez, hanem végső soron az idealizált nemesi értékekhez kapcsolódott. Az igaz magyarnak kötelessége a haza szolgálata, de nem az adott haza (a királyság vagy a fejedelemség) teszi igaz magyarrá, hanem az erkölcsi minőség.

Természetesen léteztek ezzel párhuzamosan a nemesi közösségi ideológiának más felekezeti változatai is, amelyek sokkal erősebben kapcsolódnak az adott területhez, így az esetek jelentős részében patriotizmusként jelentkeznek. Az egyik ilyen az a Bocskai-felkelésben gyökerező protestáns ideológia, amely a haza (esetleg nemzet) szabadságának ügyét mindig következetesen összekötötte a vallásszabadsággal.¹⁷⁶ (Az erdélyi válság idején a felső-magyarországi kerület politikai mikrokozmosza őrizte a legerősebben ezt az eszmét.)

¹⁷² *Szűcs J.*: Nemzet és történelem i. m. 413–556.; *Kubinyi András*: Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia. Századok 140. (2006) 361–374.

¹⁷³ 1662. okt. 22. Alsópalya. Vitnyédi István Zrínyi Péternek. MTT XV. 237.

¹⁷⁴ *Klaniczay Tibor*: Nacionalizmus a barokk korban. In: Pallas magyar ivadéka i. m. 138–150. *Klaniczay* az eszmét — a kuruc kor forrásai által félrevezetve — protestáns jellegűnek tartja. Más kutatók viszont határozottan rámutattak a 17. századi nemesi nacionalizmus felekezetek felettségére: „A 17. század nemzettudata nem kapcsolódik kizárólagosan egyetlen vallási felekezethez sem, sőt a nemesi nemzet gondolatkörében hangsúlyozza a különböző hitet vallók összetartását.” *R. Várkonyi Á.*: A nemzet és a haza i. m. 355.; *Makkai L.*: Politikai gondolkodás i. m. 1530.

¹⁷⁵ *Hobsbawm, E. J.*: A nacionalizmus i. m. 62–103., a magyar és lengyel nemesi nacionalizmusról: uo. 95–96.

¹⁷⁶ *András Péter Szabó*: Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand. In: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Szerk. Márta Fata – Anton Schindling. Münster 2010. 317–340.

A 17. század közepén ugyanakkor már világosan jelentkezik a középkori *Patrona Hungariae* (Szűz Mária, mint Magyarország oltalmazója) gondolat alapjaira felépített katolikus *Regnum Marianum* (Mária országa) eszmekör is,¹⁷⁷ amely a század végére — a nemesi nacionalizmus számos elemét is magába olvasztva¹⁷⁸ — a rendi politizálás vezető ideológiájává, és sokak számára nemzeti identitássá válik. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az evangélikus Révay Péter nevezetes koronatorténete (1613) által megalapozott eszmék, amelyeknek tárgya a Szent Korona volt, több különböző nemzeti ideológiát is alátámaszthattak. Az is igaz, hogy ezek esetében a század közepére már a katolikus kontextus a meghatározó. Véleményünk szerint ugyanakkor a Szent Koronához fűződő eszméket nem tekinthetjük a rendi nemzeti identitás elsődleges forrásának,¹⁷⁹ sokkal inkább más, elterjedtebb eszmék kiegészítőjének, fegyverének, szimbólumának.¹⁸⁰ Elsődleges terepüknek a bécsi udvarral folytatott közjogi (államjogi) küzdelem tűnik, és a magyar nyelvű politikai levelezések alapján nem érzékeljük, hogy önálló politikai nyelv és nemzeti ideológia kapcsolódna hozzájuk. Teljes biztonsággal most csak annyit állíthatunk, hogy a 17. század közepi Erdélyben a katolicizmussal már erősen összefonódott Szent Korona-eszméknek — részben persze érthetően — nem volt komoly visszhangja. A fenti kép természetesen leegyszerűsítő, a közösségi identitások ugyanis nagyon gyakran együtt jelentkeznek, de számunkra egyértelműnek tűnik, hogy az „igaz magyarság” eszme az egyik legelterjedtebb magyar nemesi közösségi ideológia és identitás volt, amely sok esetben a nemesség belüli közös nevezőnek is tekinthető.

¹⁷⁷ Bán I.: Korai felvilágosodás i. m. 235–237.; *Tüskés Gábor – Knapp Éva: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények* 104. (2000) 573–602. A tanulmány rámutat arra, hogy az Európa-szerte elterjedt „Mária országa” gondolat a Magyar Királyságban csak a 17. század elején tűnt fel, és kifejelett toposzként először Inchofer Menyhért *Annales ecclesiastici* című munkájában (1644) jelentkezett. Képzőművészeti megjelenéséről: *Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 73–76. Az eszme megjelenik Csáky István egy fentebb idézet levelében (99. jegyzet), és a „Siralmas könyörgő levélben” is (a Szent Koronához fűződő képzetekkel összekapcsolódva). Péter K.: A magyar nyelvű i. m. 116–117.*

¹⁷⁸ Jó példa erre Esterházy Pál nádor egyik munkájának ajánlása: „hogy Isten az boldogságos Szűz esedezése által, az ki az egész keresztyénségnek, de kiváltképpen az magyar nemzetnek örökös királyné asszonya, tekintvén ezen könyvecskének aetatos olvasóinak könyörgésére is, szegény utolsó romlásban nyomorgó hazánkat is meg fogja vigasztalni, s híveit is az veszedelemtől méltóztatik megmenteni [...] Hogy Istennek irgalmasságából az ő szent anyjának törökedeése által juthasson édes hazánk lakosival együtt régi virágzó állapatajára.” *Esterházy Pál: Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való ájtatosságok. Nagyszombat 1691. (Bp. 1994. Reprint – Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXI.) Szörényi László a kötethez írott bevezetőjében (8–19.) Esterházy *Trophaeum*ának (1700) a nemesi nacionalizmust és a Mária-tiszteletet vegyítő koncepcióját is idézi.*

¹⁷⁹ *Teszelszky, K.: Az ismeretlen korona i. m. 224–323. Teszelszky tézise a Szent Korona-eszméknek (hangsúlyozottan nem a sokkal későbbi Szent Korona-tannak) a kora újkori magyar rendi identitás létrejöttében játszott döntő szerepéről. Uo. 285–291.*

¹⁸⁰ Véleményünk szerint erre Nádasdy Ferenc a legjobb példa, aki az „igaz magyarság” felekezetek feletti politikai nyelvét is használta, ugyanakkor a *Mausoleum* (1664) bevezetőjében a Szent Korona eszmére és Szűz Mária patrónai szerepére hivatkozik. *Teszelszky, K.: Az ismeretlen korona i. m. 322–323.*

Az első nagy probléma, amivel szembesülünk, hogy egykorú elméleti művek hiányában nem találunk sehol szabatos definíciót az „igaz magyarság/magyaros magyarság” fogalmára.¹⁸¹ Az egyetlen kivétel egy kuruc kori protestáns forrás, Tolnai Szabó Mihály „Szent had” című táborigénybeszédje (1676), amelyben szerepel „a magyaros magyar névnek magyarázataja”.¹⁸² A magyaros magyar vitéz, mint protestáns *athleta Christi* jellemzői itt a következők: 1. Isten dicsőségéért harcol, nem a maga ambíciójából, nem önös célokat követve.; 2. A „szegénységet” nem nyomorgatja.; 3. A haza testi és lelki szabadságának helyreállítására törekszik.; 4. Az ellenséggel nem egyezkedik, hanem vele vég-sőkig harcol. Majd pedig ismerteti a „magyaros magyarság” kánonját, amelyben a két Hunyadi után Kinizsi Pál, II. Rákóczi György és Zrínyi Miklós kap helyet. Egyértelmű, hogy ez a 17. század közepén használt fogalomnak már egy módosult változata, de a válsághoz közeli évekből nem maradt fenn ilyen jó meghatározás.

Akad azonban néhány olyan forrás, amely közelebb visz a fogalom lényegéhez: 1659 januárjában Wesselényi Ferenc nádor az *Innocentia Transylvaniae* érveire válaszolva az igaz magyar II. Rákóczi Györgyöt szembeállítja a törökösökkel.¹⁸³ Tehát a „magyaros magyar” egyik lényegi tulajdonsága itt még a pogány elleni harc, az oszmánokkal való együttműködés megtagadása.¹⁸⁴ Egy má-

¹⁸¹ Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár „magyarság” szócikke” (5. valakinek magyarságához való kötődése) sok példát sorol fel az „igaz magyarság” és „magyaros magyarság” kifejezésekre, különösen Teleki Mihály 1670-es évekbeli levelezéséből. EMSzT VIII. 71.

¹⁸² „A magyaros magyar névnek magyarázataja, értelme ez: (1.) Hogy az Isten dicsőségéért övedzette fel szabályját, vetette a kardra a kezét, nem a maga zabolátlan indulatjának, felsőségre vágyódásának, prédálásnak, maga javának öregbítéséért, végben viteléért. (2.) Hogy az országot, a szegénységet nem rabolja, dúlja, saccoltatja, hanem a szegény haza elvesztett lelki-testi szabadságát mindkét kézzel helyreállítja. (3.) Hogy az ellenséggel nem praktikal, véle nem hunyorgat, a gonoszban soha is véle meg nem egyez, hanem mindvégig harcol, vagy dicséretesen meghal, vagy győzedelmesen nyer. Ugyanis »praestat in bello mori ut leonem, quam vivere sicut asinum.« Ilyenek valának hajdan az igaz magyaros magyarok: Mátyás király, Hunyadi János, Kinizsi Pál, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós s akiknek dicsőséges hírek emlékeztetnek, amíg a magyar nép fennáll, örökké megmarad.” *Tolnai Szabó Mihály*: Szent had, azaz lelki s testi szabadságokért fegyvert vont vitézek tüköre. Kolozsvár 1676. (RMK I 1197.) 30. Az interneten: <http://mek/oszk.hu> [A letöltés időpontja: 2012. jún. 2.]. *Bán Imre* Zrínyi Áfiumának hatását regisztrálja a prédikációban: *Bán I.*: Korai felvilágosodás i. m. 242.; ill. további értelmezések: *Petrőczy É.*: XVII. századi puritán i. m. 479.; *Győri L. J.*: Mártírium, puritanizmus i. m. 67.; *Győri L. János*: Nagyar József táborigénybeszédje. In: *Religió, retorika* i. m. 438–460. (itt 452–453.)

¹⁸³ 1659. jan. 20. Murányalja. Wesselényi Ferenc Haller Jánosnak. „Mivel azért az méltóságos Rákóczi György uram erdélyi fejedelem ökegyelmes soha efféle törökös, hazája veszedelmére tendáló, maga haszna kapásával [privatum] sem gondolván megmutatta nagy magnanimitását, keresztény voltát, és naponként is ipsa experientia monstrat mind méltóságos fejedelmi ágyból született voltát, és mind igaz magyar állapotját [...] ökegyelmét az méltóságos Rákóczi fejedelmet az ki tökéletes magyar, velem együtt segítse, föltett céloom, minden pogány és pogánnyal tartó ellenségi ellen — és csak ökegyelmes császáruink akaratja ellen ne láttasunk cselekedni — ipso effectu, hissziük Istent, hasznosan megmutatjuk.” *Szabó. A. P.*: Egy újabb adalék i. m. 43.; Összecseng ezzel Kemény János egy megjegyzése, hogy Bethlen Gábor az 1626. évi hadjáratban „igaz magyarságára nézve” akadályozta meg Nógrád várának török kézre kerülését. *Kemény János* önéletráisa. In: *Kemény János és Bethlen Miklós* i. m. 67.

¹⁸⁴ Vö. *Szakály Ferenc*: A gyöngyösi ispotályper 1667–1668. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez) Archívum 10. (1981) 5–26.

sik aspektus (vagy inkább másik értelmezés) abból a levélből derül ki, amelyet II. Rákóczi György 1652 júliusában küldött Forgách Ádám bányavidéki generálisnak. A szövegben az „igaz magyar” ellentétéként az „átkozott magyar” szerepel, aki azt kívánja, hogy „német s pap” igazgassa a nemzet törvényeit. Itt az „igaz magyar” úgy lép elénk, mint a bécsi udvar és a katolikus főpapok hatalmi törekvéseinek ellensége, a rendi jogok őrzője,¹⁸⁵ mely szemlélet gyökerei már a 16. század második felében, majd még inkább a Bocskai-felkelés időszakában is kimutathatók.¹⁸⁶

A meghatározás útvesztőjében szerencsére segítségünkre siet Rákóczi fejedelem egy másik misszilisé, amelyet 1655-ben, havasalföldi hadjáratának sikere után írt Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitánynak.¹⁸⁷ A diadalittas levélben az eszmekör szinte minden lényeges elemét megtaláljuk, ezért érdemes hosszabban idéznünk: „Mi kedves atyánkfia, az magyar jó hírt-nevet szerencséjekben bizakodott havasalföldi vitézek ellen Istent hívván segítségül megviselő, és noha harcon nem forgottunk, de az jó Isten első harcunkat is boldogítja. Nem tagadhatni, vitézül nem forgották volna magokat, de az jó Isten — az felfuvalkoddaknak ki ellene szokott állani — hadainknak csak negyedrésze harcolása által szégyeníté meg, hogy minden nemzet ismerje meg, volna még itt régi magyar, csak az egyezés virágoznék köztök. Az Duna melléke is látta lobogni az magyar zászlókat, sőt Girgyoban [Giurgiuban] futott latrokat is török uraim is kételenítettek kiadni. Török, tatár, moldvai – harcunk után érkeztek, Isten áldása, ezek cimborája nélkül vitéz végben. Ha hazámnak egyébbel nem is, ottan csak hír terjesztésével, régi jó magyaroknak szolgálók, noha sok átkozott magyar irigylit, de az szerencse boldog állapot, irigylit nélkül nem lehet. Ám azok fussák futásokat, de ha igaz magyar ellen ütök magokat, él az magyarok Istene, kivont szablyánknak éle elmetszi felfuvalkodottságokat.”

A levél segítségével összeállíthatjuk „az igaz magyarság” politikai nyelvének kisszótárát is, ám előtte még az „igaz” jelző tartalmát kell megvilágítanunk. A sokjelentésű „igaz” melléknév rendszeres jelzője nem csak a „magyar” vagy „magyarság” szavaknak, de a „hazafinak”, az „atyafinak” és a „kereszténységnek” is.¹⁸⁸ Néha, mint például Zrínyi Miklós Áfiumában, a „nemesség”

¹⁸⁵ 1652. júl. 12. II. Rákóczi György Forgách Ádámnak. „Kegyelmed dolgaiban az igaz magyarságot látjuk, fájdalmas lehet mindnyájunknak igaz magyaroknak, szegény hazánk törvényi hogy bántatnak. Bizony mint kegyelmed is írja, átkozott magyar, az ki kívánja, német s pap igazgassa szegény nemzetünk törvényit. [...] Ha valaha kellett, most kellenék kevesedett magyaroknak egyeseknek lennünk.” *Bártfai Szabó László: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910. 410–411.*

¹⁸⁶ Vö. *Pálffy G.: Győztes szabadságharc i. m. 53–54.*

¹⁸⁷ 1655. júl. 13. Türgöyöste melletti tábor. II. Rákóczi György Batthyány Ádámnak. MOL P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles (a továbbiakban P 1314, Missiles) 89. dob. Nr. 39286. (4886. sz. filmtekercs)

¹⁸⁸ 1659. júl. közepe. Az erdélyi rendek II. Rákóczi Györgynek: „akkor mutatja meg igaz kereszténységét, mikor ez haza megmaradásáért nagy kárával sem gondol”. EOE XII. 323.; Vitenyédinél még „igaz evangelicus” is szerepel. MTT XV. 207.; „igaz régi tős hazafia” EMSzT IV. 1251.; 1661. nov. 29. Fogaras. Ugron András Apafi Mihálynak. „ha sok becsületes igaz hazafiai idegen szívet mutatnak nagyságodhoz”. MOL X 4788, Kemény Sámuel gyűjtemény 11697. filmté-

mellett is feltűnik, érdemmel szerzett nemesség (*vera nobilitas*) értelemben.¹⁸⁹ Az a benyomásunk, hogy a jelző mögött nem csak az „igazi” (*vera*) vagy a „hű” (*fidelis*)¹⁹⁰ jelentést kell keresnünk, hanem az „eredetit”, „tiszttát”, „romlatlant” (*pura*) is.¹⁹¹ Kemény János egy alkalommal Bocskai István későbbi zemp-léni főispán „tiszta magyarságáról” beszél, egyértelműen „igaz magyarság” értelemben használva a kifejezést, összefüggésbe hozva származásával.¹⁹² Erős a gyanúnk, hogy a jelző őse végső soron a Kézai-féle *Gestának* a fiktív hun–magyar etnikumot jelölő „*pura Hungaria*” fogalma.¹⁹³ (Ez természetesen még további bizonyítást igényel, amelynek fel kell tárnia a magyar terminus konkrét hátterét.)

A jelző egyben arra is utal, hogy ha az „igaz magyarság” eltűnik, elveszíti lényegét és értékeit, megszűnik „magyaros”-nak lenni, idegen, romlott „korcsos” jelleget ölt.¹⁹⁴ A „tiszta magyarság” forrását a múltban keresik, a „régii magyar” egy jobb magyar,¹⁹⁵ azaz nem „romlott”. A hanyatlást sok esetben kifejezett szembeállítás keretében fogalmazzák meg, amelyben a hibák ostromozásának (*vituperatio*) és a múlt dicséretének (*laudatio*) eszközeivel, Zrínyi Miklós helyzetelemzéseinek jellemző technikájával élnek.¹⁹⁶ A cél a visszatérés a régi állapothoz, és az akkori magyarok legfontosabb erényéhez, a vitézséghez.¹⁹⁷

---

kercs. (a feladók betűrendjében); 1662. jan. 31. Sopron. Vitnyédi István Keczer Menyhértnek: „el-hiheti nyilván, hogy [Zrínyi] ellensége az töröknek, hűve kegyelmes koronás királyának, és igaz fia romlott hazájának”. MTT XV. 192.; 1658. júl. 5. Újvár. Széchy Mária Homonnai Drugeth György-
nek. „tartson igaz atyafiai közül egyikének” MOL P 1983, 1. cs. 1. t. fol. 22–23.

¹⁸⁹ „A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg.” *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 211.

¹⁹⁰ Ennek jellegzetes megjelenése az „igaz híve”, illetve „igaz szolgája” formula.

¹⁹¹ A latin szövegekben mind „*purus Hungarus*”, mind pedig „*verus Hungarus*” előfordul. Az utóbbira példa II. Rákóczi György sárospataki temetési zászlója is: „*si veri Hungari*”. *Szirmay Antal*: Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempléniensis. Budae 1805. 207.

¹⁹² Bocskairól az 1644–1645. évi hadjárat kapcsán „ez hadakozásban megtetszik vala az véle született generositas, jó emlékezetű eleinek nyomdokát követvén mind tiszta magyarságában, mind elégséges vitézi bátorságában...” *Kemény János* önéletírása i. m. 243.

¹⁹³ A „*De nobilibus advenis*” fejezetben. „*Cum pura Hungaria plures tribus vel progenies non habeat quam generationes centum et octo...*” *Kézai Simon*: Gesta Hungarorum. In: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. köt. Kiad. Szentpétery Imre. Bp. 1938. 187.; vö. *Varga B.*: Political humanism i. m. 289.

¹⁹⁴ 1623. dec. 28. után. Balogh Ferenc jelentése Thurzó Szaniszló nádornak „Mert én sem tót nemzet, sem egyéb korcsos nem vagyok, hanem igaz magyar nemből való.” Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez II. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 2. (1879) 429–465. (itt 455.); A „korcsos” jelző Geleji Katona István *Öreg graduáljának* (1636) előszavában is szerepel, a helytelen nyelvhasználatra vonatkoztatva: „Egy ilyen korcsos magyarság ez is: A pogányok bíznak az ő lovakban, mint ha valamennyin vagynak, mind csak egy lovok volna, és arra duzzadnának fel bízotokban, holott az igaz magyarság e volna: az ő lovaikban. Mert in singulari lova, in plurali ha csak egyé: lovai, ha többeké: lovaik.” A nyelvi vonatkozásokról alább még írunk. Vö. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Kiad. Toldy Ferenc. Pest 1866. 698–699.; *Várkonyi Gábor* idézi Rákóczi László véleményét Wesselényi Ferencről, az új nádorról (1655): „úgy látom, igen korcsos palatinusunk leszen...” *Várkonyi G.*: Wesselényi Ferenc i. m. 320.

¹⁹⁵ *Kulcsár Péter* érzékletesen ír arról az új Zrínyi kiadás bevezetőjében, hogy a költő szótárában a „jó magyar” azonos a „régii magyarral”. *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 22.

¹⁹⁶ *Bitskey István*: Die Topoi des nationalen Selbstverständnisses bei Zrínyi. In: *Militiae et Litterae* i. m. 159–173. (itt 162.)

¹⁹⁷ *Kovács Sándor Iván*: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeiknek árnyékjai”. In: *Retorika, religio* i. m. 287–296.; „édes vitéz nemzetemnek fönnmaradott szép

A vitézségnek a nemesi eszmékben játszott kiemelt szerepét maga a korabeli magyar nyelv is mutatja, hiszen a latinból átvett *virtus* ekkor még csak és kizárólag a katonai erényekre vonatkozik.¹⁹⁸ (A kevés kivétel egyike éppen Zrínyi Miklós.¹⁹⁹) Ahogy láttuk, a vitézség II. Rákóczi György idézett levelének is egyik kulcsfogalma. Ennek a lovas jellegű vitézségnek a jelképei a szablya (ritkábban kard),²⁰⁰ tárgya pedig az általában ebnek nevezett török,²⁰¹ mint „természet szerinti való” ellenség (*hostis naturalis*). II. Rákóczi György propagandájában a fejedelem által képviselt „igaz magyar” vitézség élesen szemben áll a rendi párt vezetőinek, a törökös „bölcseknek” aljas mesterkedéseivel. Haller Gábornak és Bethlen Jánosnak az erdélyi elitben szokatlan műveltségét a *virtus* tagadásaként értelmezik: „Az erdélyi professzorok ha az török hatalmát nevelik, nem csuda, mert kik kormányozzák, törökösök, állottak is török academiában, az hol főbb professio az hazugság.”²⁰² A vitézség központi szerepét hangsúlyozza az a Barcsay Ákosról és híveiről 1659 őszén írott gúnyvers is, amelyben a hadakozásra alkalmatlan volt lugosi bánt nyúlnak, Rákóczit pedig oroszlánnak nevezik.²⁰³

---

maradékja”. *Nádasdy F.*: Oratio i. m. 280. – *Anthony D. Smith* a modern nacionalizmus kapcsán írja le, hogy a válságidőszakokra különösen jellemző az idealizált aranykor és a romlott jelen szembeállítása. A nemzet „eredetiségének” forrását ilyenkor a múltban próbálják felfedezni, megalkotva a nemzeti történelem nagy narratíváit és kiválasztva a nemzet hőseit. *Smith. A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 35–36.; A „rég magyar vitézség” latin megfelelője Isaac Basire-nál: *prisca fortitudo Hungarica*. Szóhasználatá azonban valószínűleg nem általánosítható. Basire védirata i. m. TT 11. (1888) 515.

¹⁹⁸ *Varga B.*: Political humanism i. m. 311.

¹⁹⁹ *Bitskey István*: A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban. In: *Uő*: *Virtus és Religio* i. m. 114–134. (itt 114–115.)

²⁰⁰ „Midőn úgy mond még elsőben, úgy mint Erdélyből kiindultam, akkor csináltattam volt egy szablyát, melynek az hivelyét arannyal burítottam, és legelőször akkor kötöttem fel, a végre, hogy igaz magyar lévén nemzetemnek szolgáljak Istennek segítségéből vele, mind addig valamíg oldalomról le nem ódozzák.” Bethlen Gábor fejedelem i. m. TT 2. (1879) 429–465. (itt 455.); Nemrég derült ki, hogy a Rimay János ikonikus „hazafias” versében szereplő „senyvedendő kép” is „rozsdás kardot” jelent. *Ács Pál – Székey Júlia*: „Mit jegyez ez a kép?” Egy Rimay-sor értelmezése. In: „Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Szerk. Orlovsky Géza. Bp. 1997. 29–34.

²⁰¹ 1658. ápr. 4. Szilágysomlyó. II. Rákóczi György Homonnai Drugeth Györgynek: „Az pogány ebek Jenőre fenik agyarokat. Úgy hozzák, noha még nem bizonyos, Szarvasnál az Körösökön csinálnák az hidat, félő, az segítség önlábon járván, meg ne essék.” MOL P 1983, 1. cs. 1. t. fol. 16–17.; 1658. okt. 13. II. Rákóczi György Haller Gábornak: „csak pogány ebek ellen országunkban öt-hat holnapot is uralkodhatnánk” EOE XII. 78.; Az Áfiumból: „mégis legalább bosszút ezen a dühödt eben állanunk.” *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 203. – A kifejezés talán a német *Antiturcica*-irodalom *Bluthundjából* ered.

²⁰² 1659. aug. 9. Szatmár. II. Rákóczi György Koháry István füleki és szécsényi főkapitánynak. MOL P 1992, Koháry család 1. cs. 5. t. fol. 1–2.; A „bölcsek” terminushoz: 1658. jan. 13. Vöcs. Teleki Mihály II. Rákóczi Györgynek a medgyesi országgyűlés kapcsán: „valóban voltak rajta tegnapi itt az bölcsek, adjon autoritást az ország Rhédei uramnak, hadd küldhessen Budára Jenő dolga lecsendesítésében, addig ne nyúlnának az nagyságod levelének válaszához [...] Én úgy veszem eszemben Rhédei uramnak kedve volna az fejedelemséghez, mivel az embereket jártatá is, voxoljanak az bölcsek után.” TML I. 113. (= MOL E 190, 30. dob. Nr. 7395.), ill. 1658. jan. 1. Várad. Gyulai Ferenc II. Rákóczi Györgynek: Uo. Nr. 7499.

²⁰³ Az aesopusi képet alkalmazó gúnyvers Barcsay Ákos keresztjesmezei táborának 1659. augusztus 30-ai dicstelen, harc nélküli feloszlásáról szól, híveit is gyávnak beállítva: „Interim Achaicus ad bellum se parat/ Lepus contra leonem fegyvert fogni imperat.” RMKT XVII/9. 441.

A vitézség hordozója nem más, mint a két haza lakóit összekötő „(magyar) vér”,²⁰⁴ amely gyakran szintén megkapja az „igaz” jelzőt.²⁰⁵ Akinek nem folyik ereiben ez a vér, az idegen. A 17. század végén az idegen vér néha már a házasságkötés elvi akadályaként szerepel.²⁰⁶ „Ha Isten házasságtok ideit elhozza, Istenért kérlek benneteket, idegen nemzetből semmiképpen ne házasodjatok, mert az lesz a ti veszedelmetek. Mert az idegen vér sohasem oly igaz, mint az maga édes nemzeté.” – írja Serényi András. A nemesi nacionalizmus hívei az 1505. évi rákosi végzéshez hasonlóan azt is gyakran hangoztatták, hogy eleik vérük ontásával szereztek az országot,²⁰⁷ ezért „Magyarország a magyaroké.”²⁰⁸

A vitéz magyarok győzelmének vagy helytállásának jelképe — ahogy az a Batthyány Ádámnak írott levélben is szerepel — a kitűzött zászló. Jellemző példa emellett erre az az ábrándos levél, amelyet II. Rákóczi György közvetlenül 1659. évi visszatérése előtt írt Koháry Istvánnak: „De csak volna szabados, ki igaz magyar, jühetne mellénk, hamar megpróbálhatnánk az erdélyi százezer embert, s bár megsütnének, ha Nándorfejérvár ellenében az magyar zászlókat fel nem veretnők!”²⁰⁹ A győzelem egyben a közösség életképességének bizonyí-

²⁰⁴ 1659. dec. 9. Eperjesen innen. Homonnai Drugeth György [Wesselényi Ferencnek]. „Nagyságos uram, ha az török Rákóczi hátán gyű ki az két vármegyére, szabad-e innen ötet magunkat megsegíteni? Vagy csak nézni romlását szomszéd véreinknek.” MOL E 199, 4. cs. II/46. t. Nr. 1.; 1660. febr. 6. Selmelberk. Az erdélyi rendek a felső-magyarországi vármegyéknek. „Emlékezzék meg arról, hogy mi is nagyságtok és kegyelmetek csontja és vére, magyarok vagyunk, ne nézze szomszédi házának égését és majd ugyan megemésztődését szunnyadozó szemmel, hanem szánakozásra indulván, az miben módjok leszen, mind egy és mind más úton, igyekezzék bennünket segíteni.” TT 22. (1899) 720.; 1660. nov. 17. Enyicke. Wesselényi Ferenc Lippay Györgynek Kemény János terveiről: „noha bizony félek attúl, felettébb is félek, forró, buzgó nemes vére és nemzetéhez való szereteti, és maga megbúsult embersége és filei sérelme, időtlenül is valamit ne indíttasson az emberekkel...” MOL E 199, 8. cs. IV/4. t. Nr. 183. fol. 26.; Zrínyi Miklós az „Adriai tengernek Syrenaia” dedicatóijában. „Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek. Adja Isten, hogy véretem utolsó csöppig hasznosan neki dedikálhassam.” Gróf Zrínyi Miklós költői művei. Kiad. Széchy Károly – Badics Ferenc. Bp. 1906. XLVI.; Ugyancsak Zrínyi az Áfiumban: „kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk...” *Zrínyi M.: Prózai munkák* i. m. 203.

²⁰⁵ „Volna azért méltó okod, jó magyar nemzet (ha régi igaz vitéz és nemes véred felbuzdulna benned), miért szomszédodon (németen) bosszúdat nem állod...” *Bene S. – Szabó S.: Oktatás jó elmélkedésre* i. m. 460.

²⁰⁶ Serényi András intelmei gyermekeinek (vsz. 1688). A báró Orlay és gróf Serényi család zábláthi levéltárából. Kiad. Thaly Kálmán 1566–1718. TT 21. (1898) 193–292. (itt 254.); Cserei Mihály az „igaz magyar” módon való feleségtartás fogalmát is bevezeti: „A törökhöz illik feleségit rabul tartani, az anglusok szokták feleségeket asszonyolni. Ha igaz magyar vagy, egyiket se kövesed.” Cserei történetbölcseleti műve. Kiad. Szádeczky Lajos. TT 7. (1906) 445–552. (itt 544.)

²⁰⁷ Az 1505. okt. 12–13-i rákosi végzésben „mores et consuetudines huius Scythice gentis (que sicuti Regnum hoc cum maxima sanguinis sui effusione et fratrum suonim ingenti cede acquisivit, it a ferro et armis modo quoque tutare solet)”. *Enchiridion fontium historiae Hungarorum / A magyar történet kútfoíneinek kézikönyve*. Kiad. Marczali Henrik. Bp. 1901. 318.; 1661. júl. 17. Sopron. Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak „gyalázatos hazánknak romlását és veszedelmét, az melyet édes eleink oly nagy dicsőséggel és vérontással nyertenek...” MTT XV. 163–164.; 1662. nov. 23. Trenchénteplic. Wesselényi Ferenc Rottal Jánosnak: „egy-két nem tudom honnat pokolból jött maga hasznát néző kufár szabadságinkat, hasznunkat, eleink dicsíretes vérelvel keresett javainkat torkon verve praedálja.” MOL E 199, 8. cs. IV/4. t. Nr. 359. fol. 7. (másolat)

²⁰⁸ A később páratlan karriert befutó jelmondat a „Siralmas könyörgő levél”-ben szerepel: „de nem magyaroké-e a Magyar ország, tehát miért kellene megengednünk, hogy a tulajdonunkon így elhatalmazzanak az idegenek...” *Péter K.: A magyar nyelvű* i. m. 87.

²⁰⁹ 1659. aug. 9. Szatmár. II. Rákóczi György Koháry Istvánnak. MOL P 1992, 1. cs. 5. t. fol. 1–2.

tása is más nemzetekkel szemben. A vitézség egyik célja tehát a nemzet hírének-nevének terjesztése.²¹⁰

Vereség esetén vállalni kell a nemzetért egyfajta — félig a közösségnek, félig az Istennek szóló — mártíromságot is.²¹¹ A legismertebb példa talán Zrínyi Miklós eposza, a *Szigeti veszedelem*, de ugyanez a gondolat jelentkezik II. Rákóczi Györgynek a borosjenői vár védelmére buzdító harcias mondatában (1658) is: „Jenőért mezejének egyik bokrát vérünkkel megfestjük.”²¹² Ígétét ugyan nem tartotta meg, és ezt ellenfelei szemére is vetették, de a politikai szlogen pártja egyik jelmondatává vált, a népéért véráldozatot hozó vitéz fejedelem képe pedig meghatározta Rákóczi későbbi kanonizációját. A „magyaros magyarságú” II. Rákóczi György a narratívában három csatát vív a törökkel: egyet Lippánál (pálülési győzelem), egyet a Vaskapunál és végül egyet a gyalui mezőn, ahol korábbi fogadalmát teljesítve hősi harcban halálos sebeket szerez, életét áldozva alattvalóiért.²¹³ Az elbeszélés háttérében tulajdonképpen Krisztus-imitáció is lappang, a fejedelem a jó pásztor, aki életét adja juhaiért (János ev. 10:11).²¹⁴ A „törökös” párt már 1659-ben elutasította Rákóczi krisztusi fel-

²¹⁰ Zrínyi a *Vitéz hadnagyban*: „Hej, hej, hun van a magyarnak régi jó híre!” Zrínyi M.: Prózai munkák i. m. 106.; 1653. nov. 14. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György Batthyány Ádámnak a moldvai hadjárat után „az magyar hírt-nevet az szomszéd országokban nem kissebbítettük, hanem neveltük.” MOL P 1314, Missiles 89. dob. Nr. 39274. (4886. filmtekercs)

²¹¹ A kérdésről: *Nagy Levente*: Retorika és nemzeti martirologia a XVII. századi magyar eposzokban. In: *Religió, retorika* i. m. 316–329.; *Szabó Péter*: „Virtus vulnere viret” – Sebtől díslik az vitézség Uo. 338–348.

²¹² *Szabó. A. P.*: Esterházy Pál i. m. 79.; l. még: *Bethlen J.*: Erdély története i. m. 37.; *Petrity-vity-Horváth Kozma* önéletírása i. m. 50.; EOE XII. 120.; Czeglédi István temetési prédikációjában: „E sutullá ki belőled amaz édes nemzetedhez gerjedező szókat: kész vagyok egy bokrot megfestenem véremmel. Ez hazádhoz gerjedező lelkednek melegsége tétete ilyen biztatást: Vitézek, vitézek! Az én vérem sem drágább a tiétekénél.” *Czeglédi I.*: Ama ritka i. m. 201.; Kemény János egy hasonló megnyilatkozása 1661-ből. EOE XIII. 76.

²¹³ 1660. máj. 23. Élesd. A csatában megsebesült II. Rákóczi György levele Csík-, Gyergyó- és Kászonszéknek: „mi is vérünk ontásával s sebeinkkel pecsételtük meg kegyelmetekhez és az szegény ország megmaradásához való szeretetünket” SzO VI. 227–228.; 1660. júl. 11. Sopron. Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak Rákóczi haláláról. „meglátván az sok pogányságot, mondotta tisztviselőinek, mit kellessék cselekedniek, mert sok az pogányság, megharcoljanak-e vagy elmenjenek élőle? Ottan némelyek azt mondták, ha meg nem harcol, leteszik az fegyvert, melyre mondotta, mindenre kész, úgy arra is, hogy vérevel egy darab földet megfössön, biztatta hadait...” MTT XV. 153.; Gyöngyösi István a Kemény-eposzban ugyanerről: „Megfesté a földet kiontott vérevel,/ A gyalui mezőn sebesült testével,/ Az hol sok pogányt ölt tulajdon kezével,/ Maga is elfogyván akkor vett sebével.” *Gyöngyösi István*: Porából megéledett Főnix. Kiad. Jankovics József – Nyerges Judit. Bp. 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Források 10.) III/1/24.; A Rákóczi három csatájára vonatkozó narratíva először az 1661. március 18-án kelt temetési meghívóban tűnik fel. TML II. 42–43. (Egy másik példány kiadása: TT 22. [1899] 504–505.); Ugyanez a temetési zászlón: „Hinc fremuit radibo Turcarum murmure Caesar/ Mox et Pannoniam sanguine foedat humum./ Non tulit hoc ardens Princeps fortissimus Heros,/ Ad Gyalu pugnam triplicat ergo gravem.” *Szirmay A.*: Notitia i. m. 208., ill. l. még: RMKT XVII/9. 454–458.; *Fazakas G. T.*: El-távozott i. m. 117–118.; *Fazakas G. T.*: Bűnös-e a fejedelem i. m.

²¹⁴ 1659. nov. 30. Pozsony. A magyar királysági rendek a [Rákóczi-párti] erdélyi rendeknek. „Mert olyan buzgó vigyázója és hazája szerető fejedelmével vagyon igye, az mint iránk, az jó pásztor természetit követvén, csak nyáját megoltalmazhassa, magát nem általlja kiadni.” EOE XIII. 579.; Rákóczinak a marosvásárhelyi országgyűlésre való szeptemberi 27-i bevonulásakor a román vajdai katonaság egyik töröksípósa az elveszett kecskéit sirató és kereső pásztor román nótáját ját-

ajánlását, a visszájára fordítva annak jelentését: „Vérének mellettünk való kiomlását ajánlja, melyet mi nagyságottól soha is nem kívántunk, azt siratjuk mi mostan is, hogy vérell kezdé nagyságot tartani ez hazát...”²¹⁵ A gyalui csatát pedig a láthatóan csalódott Vitnyédi István lakonikusan így kommentálta: „Így lett szegénynek halála vitézi bolond resolútiója miatt.”²¹⁶

II. Rákóczi György esete is azt mutatja, hogy a „magyar vitézség” dicséretéhez mindig hozzátartozik egy exemplumkészlet is, amelynek főszereplői a „nemzeti” királyok és magyar hadvezérek: a Kézai nyomán az első magyar királyként számon tartott Attila,²¹⁷ Hunyadi Mátyás, Hunyadi János, Kinizsi Pál, és — ahogy az imént idézett „Szent had” (1676) jelzi — később maga II. Rákóczi György és Zrínyi Miklós is. A gondolatkörben mintha óhatatlanul ott rejlene egy nemzeti uralkodó eszméje is, de ez a 17. század közepén még nem nyilvánul meg a gyakorlati politizálásban. A többség számára a nagy cél nem a függetlenség, hanem a középkori államkeret helyreállítása, a törökök kiűzése volt.²¹⁸

A normatív „régí jó” magyarokhoz való visszatérés a nyelvhasználatban, nyelvi tudatosságban is megnyilvánul. Valószínűleg ez a szándék magyarázza Zrínyi Miklós prózájának furcsa archaizmusait.²¹⁹ A nyelv régi tisztaságának kívánalma gyakran a latin nyelvvel vagy a latinizmusokkal való szembeállítás formájában jelentkezik. II. Rákóczi György fejedelem írja Pálffy Pál nádornak küldött egyik levele utóiratában: „Deákul nem írhatunk kegyelmednek, mivel magyarok vagyunk, magyarul is tudunk többet, mintsem deákul.”²²⁰ Mások — ahogy Haller János 1682-ben — inkább a két nyelv elegyítésének veszélyeit hangsúlyozták.²²¹ A nemesi nemzeteszmeivel csak felületes kapcsolatban álló Medgyesi Pálnál pedig (*Dialogus politico-ecclesiasticus* 1650) a nyelvi értelemben vett „igaz magyar” ellentétéként a „tótos magyar” szerepel.²²² Az iménti

---

szotta – ahogy azt a naplóíró szebeni követ, Andreas Frank is érdemesnek találja megjegyezni. Az üzenet egyértelmű. EOE XII 386. Ennek zenei vonatkozásaival kapcsolatban vö. *Király Péter* e számbeli tanulmányát.

²¹⁵ EOR XII. 323. A rendek válasza egyben egy, a református egyházban népszerű képet is felidéz: a pelikán vérével táplálja gyermekeit.

²¹⁶ MTT XV. 153.

²¹⁷ Zrínyi a *Vitéz hadnagyban*: „Bizonyára azok az vitéz magyarok, akik annyi vérontással Scitiából kijöttek, azok a királyok, amelyek a magok életét mind alattok valóért annyiszor feltették, hallották volna, hogy mi, elfajzottak, oly rossz véget csinálunk az ő szándékjoknak és magunk örökségének, nem fáradtak volna annyit. Attila Scitiában maradt volna, és az ő maradéki nem lettek volna nemzeteknek csúfjai.” *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 73.

²¹⁸ Nádasdy Ferenc II. Rákóczi Györgynek írott levelében kétségtelenül feltűnik a függetlenség vágyképe is. *Szabó A. P.*: Esterházy Pál i. m. 80–81.

²¹⁹ L. Kulcsár Péter bevezetőjében. *Zrínyi M.*: Prózai munkák i. m. 22.

²²⁰ I. és II. Rákóczi György három levele. Kiad. Kovács László. TT 21. (1898) 371–373. (itt 373.)

²²¹ Haller János könyvéből (*Békességes tűrés pajzsa* 1682.): „annyira felkapták s egyelítik a magyar szót deákkal, hogy alig tudná hirtelen eszébe venni az ember [...] melyik nyelven beszél: ezt pedig nem szükségből, hanem rész szerént szokásból, rész szerént magok mutogatásokból teszük, deáki tudományukat akarván jelezgetni az olyanok, legfőképpen a köznép között.” Idézi: *Bán Imre*: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 547.

²²² *Bartók István*: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Bp. 1998. 257–258., 272.; Medgyesi Pál szintén kikelt a latinizmusokkal túlterhelt nyelv ellen. – Az 1646/47-ben született országgyűlési pasquillus pedig Draskovics

példák arra utalnak, hogy a nemesi nacionalizmusnak bizonyos esetekben (de nyilvánvalóan nem mindig) volt vagy még inkább lehetett nyelvi/etnikai összetevője is.

A 17. századi nemesi nacionalizmus az „igaz magyarság” jelének tekintette a nemzeti öltözetet is, hasonlóan a lengyel szarmatizmushoz. Nem véletlen, hogy Vitnyédi István éppen a ruházattal szimbolizálja leveleiben a megvédendő magyar rendi jogokat: az udvar azon fáradozik, hogy a magyarokkal letettesse a „sárga csizmát”, és „cseh sarut” húzzon a helyébe, vagy hogy „német bugyogóba” öltöztesse őket.²²³ Az idegen öltözetrel szembeni ellenszenv — Gvadányi József dohogását megelőlegezve — a kuruc korban is gyakran megjelenik.²²⁴

Nem csak a hangsúlyosan magyar öltözet, de szinte a teljes eszmerendszer is feltűnik a képzőművészetben. A ruházat Elias Widemannnak a Magyar Királyság rendi vezetőit bemutató nevezetes arcképcsarnokában, a nemesi ősgalériákban, a régi jó magyarok (vezérek, királyok: köztük az első hun–magyar király: Attila) pedig Ferenczffy Lőrinc és Elias Berger közös történeti vállalkozásának metszetein, amelyek végül csak Nádasdy Ferenc *Mausoleum*ában (1664) jelentek meg.²²⁵ Az egyébként nem magyarországi metszőket sajátos antikvarizmus is hajtja, megpróbálják rekonstruálni a képeken a hunok és a honfoglaló vezérek magyaros öltöztét.²²⁶ Nádasdy III. Ferenc nem csak törökverő nagyapjának (a híres Fekete Bégnék), de általában a magyar vitézségnek is emléket állít a sárvári vár 1653-ban megrendelt freskóival, amelyek témáját a tizenöt éves háború küzdelmei adják. A II. Rákóczi Györggyel bizalmasan levelező Batthyány I. Ádám rohonci kastélyát pedig már 1635-ben török–magyar csatakép díszítette.²²⁷

Egy nagyon fontos kérdést szándékosan elemzésünk végére hagyunk, nevezetesen hogy mikorra tehető az „igaz magyar” kifejezés és a hozzá tartozó ideológia megjelenése. Első adatunk jelenleg abból a levélből származik, amelyet Bocskai István 1605. március 29-én küldött a dunántúli rendeknek: „Én is igaz magyar vagyok, kegyelmetek atyjafia és vére, tagja, az kegyelmetek javát nem különben kerestük, mint az magunkét.”²²⁸ Rimay János híres versében

Jánost „tótosnak” nevezi: „Tótos nemzetséggel virázkik mi vérünk”. *Péter Katalin*: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az országgyűlési pasquillus. In: Papok és nemesek i. m. 152–180. (itt 152.)

²²³ 1662. ápr. 11. Sopron. Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak. „a magyarok felől volt in secreto consilio beszéd, miképpen az sárga csizmákat letétecsék velek, és csehországi sarukkal változtassák meg.” MTT XV. 197.; „Az bugyogót megszabatta-e immár nagyságod magának, mert az csehek saruját alkalmasint megvarrták már, örömet érteném. Mentse meg Isten nagyságodat, ne kellessék viselni, s más emberséges embernek is.” uo. 227.; „és ha maga fölvonja az bugyogót, azokkal osztán fölvonatják az csehek saruját”. MTT XVI. 66.

²²⁴ Pl. Serényi András 1688. évi intelmében: „Soha ördög-gondolta idegen öltözetet s bőbitás fejevelist az felesíteteknek ne engedjete; az minthogy egyébaránt az igaz magyar vérő, istenfilő magyar asszony azt soha nem követi, s utálja; valamely afféliben gyönyörködik: nem bír az magyar gyomorral, kavalíros.” A báró Orlay i. m. TT 21. (1898) 254.

²²⁵ *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. 13–80.; *Galavics G*: Kössünk kardot i. m. 68–69.; *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Grafikus portréorozatok kelet és nyugat között. In: Kelet és nyugat között i. m. 123–133.

²²⁶ *Rózsa Gy.*: Magyar történetábrázolás i. m. 25.

²²⁷ Uo. 107–120.; *Galavics G*: Kössünk kardot i. m. 83–85., 95.

²²⁸ Bocskay István leveleskönyve 1605. mártius 20-tól április 29-ig. Kiad. Thaly Kálmán. MTT 7. (1874) 61–120. (itt 82.), ill. l. még. 1607. jan. 2. Kassa. Péter, Örvendő Pál és Péchy Simon, a tes-

(*Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*), amelyet az irodalom-történeti hagyomány közvetlenül a felkelés előttre datál, nem szerepel ugyan a kifejezés, de a későbbi eszme sok eleme igen. A keltezés azonban kizárólag tartalmi érveken nyugszik, és a vers lehet jóval későbbi is.²²⁹ Úgy tűnik tehát, hogy mint annyi más eszmének, a 17. századi nemesi nacionalizmusnak is a Bocskai-felkelés volt a bölcsője. Jelenleg azonban még nem tudjuk, hogy már ekkor is ott volt-e a szókapcsolat mögött a későbbi összetett tartalom. Annyi persze bizonyos, hogy az oszmánok elleni fegyveres küzdelem a kezdetekkor aligha foglalt el benne főhelyet.

Az általunk indikátornak tekintett két szó végigkíséri azután az egész 17. századot. 1617-ben Bethlen Gábor fejedelem „igaz magyar”-ként jellemzi magát Pázmány Péternek írott levelében,²³⁰ Alvinczi Péter kassai lelkész 1629-ben éppen a nagy fejedelem halálhírére reagálva használja a kifejezést,²³¹ feltűnik 1635-ben a Sáros vármegyei nemes, úszfalvi Úsz István, 1644-ben pedig Lónyay Zsigmond egy levelében.²³² A terminus alkalmazása az 1657 utáni erdélyi válságot követő évtizedekben is tisztán követhető, ám értelmezése akkor már világosan kettéválk a labanc–kuruc szembenállást követve.²³³ Jellemző, hogy 1682 júliusában Esterházy Pál az „igaz magyarság” alatt a török elleni harcot érti,²³⁴ II. Rákó-

---

tamentumos urak Kőrösi Istvánnak az elhunyt fejedelem udvari familiárisának és portai követének. „tudjuk, hogy kegyelmed is igaz magyar, és hazájaszerető [...] tudván ő felségét hogy igaz magyar, és hazájaszerető ember volt, inkább mind meg-esküttek” Okmányok az 1608 és 1608. évek történetéhez. Kiad. Torma Károly. MTT 1. (1867) 89–162. (itt 93–94.)

²²⁹Az *ante quem* valójában 1627, mivel Tordai János 1627. évi zsolttárfordításában szerepel először a Rimay verséből átvett rímtoposz (nép, szép, kép, ép), amely később végigvonul a magyar versirodalmon. *Imre M.*: Querela i. m. 244. Itt köszönöm meg Ács Pálnak a kérdésben nyújtott felvilágosítását.

²³⁰ 1617. dec. 17. Beszterce. Bethlen Gábor Pázmány Péternek. „Engemet kegyelmed igaz atyafiának tartson, mert ha veszi tőlem, én is igaz atyafiúi szeretettel akarok kegyelmednek kedveskedni, mint igaz magyar.” *Fraknói Vilmos*: Pázmány Péter 1570–1637. Bp. 1886. 323.

²³¹ 1629. nov. 22. Kassa. Alvinczi Péter I. Rákóczi Györgynek. Bethlen halálhíre még nem teljesen bizonyos: „Nem lehetetlen ugyan, nagyságos uram, és ha megleend, az nagyságod admoníciója szerént kellekik minden igaz magyarnak magát viselni, melynek administratiója senkit ez földön annyira nem illet, mint nagyságodat.” MOL E 190, 3. dob. Nr. 696.

²³²1635. máj. 16. Úszfalva (Sáros vm). Úsz István I. Rákóczi Györgynek. „bizonyára kegyelmes uram (igaz magyarságomra és nagyságodért való szeretetemre nézve) én valék az, az kit sem ígéret, sem félelem, sem nyársvonatásnak fenyegetése nem tud nagyságodtól elszakasztani.” MOL E 190, 7. dob. Nr. 1454.; 1644. aug. 15. Kassa. Lónyay Zsigmond Esterházy Miklós nádornak. „Ez volna ugy tetszik Nagyságos Uram az igaz magyarság, és a hazának való jutalmas szolgálat: aki ezt nemcsak tovább való differentiákra, gyűlölségekre, és vérontásokra nem foveálná, hanem mennél hamarébb pro utriusque partis satisfactione complanálná.” Lónyay Zsigmond levelei Esterházy Miklós nádorhoz. Kiad. Merényi Lajos. *Történelmi Tár* 6. (1904) 498–534 (itt 532.) – Szűrőpróba-szerű gyűjtésünk mintha arra utalna, hogy kezdetben inkább a protestánsok hivatkoztak az „igaz magyarságra”, de túl kicsi és egyoldalú a mintavétel, és nem tudjuk, hogy a feltételezést egy átfogó vizsgálat is igazolná-e.

²³³ Pl. EMSzT VIII. 71.

²³⁴ 1682. júl. 7. Kismarton. Esterházy Pál Bars vármegyének (nádori körlevél): „minémő ki-mondhatatlan s majd utolsó romlásra jutandó inségben légyen szegény megnyomorodott hazánk, az sok fegyverező, szabadság szénye alatt pusztító hadak miatt, mely dolgokból ez hajdan fényes dicsőséges körsztény országnak (a ki régenten az több háta megett lévő országoknak is istápjia s őrállója, sőt erős bástyája vala) végső veszedelmét s soha vissza nem térő szép szabadságának letapodását nyilván várhatjuk, járulván ehhez az természet szerint való ellenségnek ajánlott minden-

czy Ferenc és Bercsényi Miklós híres brezáni kiáltványa (1703. május 6.) pedig a „német” elnyomás elleni küzdelemben határozza meg a fogalom lényegét.²³⁵

A most elemzett erdélyi válság idején ez a sajátos kettősség ilyen formában még nem volt jelen: vitathatatlanul a törökellenes küzdelem állt a középpontban, igaz persze, hogy többen a bécsi udvarral, az idegen (főként német) katonasággal szembeni — tettekben nem megmutakozó — elégedetlenségüket is az „igaz magyarság” eszméje segítségével kanalizálták. Az ajándékba küldött pompás lovakon²³⁶ kívül ebben az érzelmileg felfűtött és a Habsburg abszolutista törekvések miatt is erősödő nemesi nacionalizmusban rejlik II. Rákóczi György erdélyi fejedelem roppant magyarországi népszerűségének oka is. A győzelemként tálalt, de mégis veszteséggént megélt tragikus 1652. évi vezekényi csata után²³⁷ sokan a fejedelemben látták a „magyaros magyarság” megtestesítőjét, a győztes magyar hadvezért és uralkodót, és néhány álmodozó talán a magyar királyt is.²³⁸ A moldvai (1653) és havasalföldi hadjáratokkal (1655) megszerzett hírnév a kritikus hangok ellenére a lengyelországi hadjárat után is részben kitartott. Rákóczi pedig sikerrel kamatoztatta ezt a tőkét a „törökös” ellenfeleivel folytatott beháborúban és a propagandában. Köprülü Mehmed nagyvezír szokatlan határozottsága ráadásul a törökellenes nyílt harc lehetőségét is megadta neki, beteljesítve ezzel a magyarországi elit régi vágyát. A fejedelem így válhatott azután Zrínyi Miklós egyfajta „funkcionális előképévé”, „nemzeti” mártírrá.

---

kori adózás, melyet némely hazájok régi szabadságát megutáló nyughatatlan elmék kívánnak nagy böcstelenül; kiből világosan kitetszik, micsoda szabadság szerető légyen az, aki az pogány ellenség adózó jobbágya maga hiti s igaz magyarsága ellen kíván lenni...” Emlékek Barsvármegye hajdanából VII. Kiad. Odeschalchi Artúr. TT 16. (1893) 52–92. (itt 77–78.)

²³⁵ A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Bp. 2004. (Nemzet és emlékezet) 34–35.

²³⁶ Néhány példa: 1656. jan. 1. Csáktornya. Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek. *Zrínyi M.*: Válogatott levelei i. m. 88–89.; 1652. okt. 12. Gyalu. II. Rákóczi György Batthyány Ádámnak. MOL P 1314, 89. dob. Nr. 39272. (4886. filmtekerics); 1654. febr. 28. Fogaras. Ua. „Gróf Zrínyi Miklós uram florentiai herceg számára keresvén futó lovakat...” Uo. Nr. 39275.; 1658. aug. 18. Sárvár. Nádasdy Ferenc Homonnai Drugeth Györgynek. „Ítélje kegyelmed, azaz az futó paripa, kit ír az fejedelem, hol maradt, kérem tudósítsd kegyelmed, és ne felejtse el az erdélyi mén lovat és futó paripákat...” MOL P 1983, 1. cs. 1. t. fol. 28–29.

²³⁷ *Szabó Péter*: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp. 1989.; *J. Újváry Zsuzsanna*: „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll” A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006: 4. sz.) 943–972.; *Viskolcz Noémi*: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő 58. (2009) 245–268.

²³⁸ A „II. Rákóczi György mint nemzeti király” kérdéskör külön feldolgozást is megérne. A régebbi irodalom általában a Nádori emlékiratnak (1653 ősz), Comenius *Gentis felicitásának* (1654), Mikuláš Drábik látomásainak, Zrínyi egy levelének (1655. jan.–febr.) és a „Mátyás király életéről való elmélkedések”-nek (1656) önkényes kombinálásával jelenítette meg úgy a „nemzeti királyságot”, mint a lengyelországi hadjárat előtti időszak legaktuálisabb, a politikai színteret alapvetően meghatározó kérdését. Véleményünk szerint ez tévút. *Péter Katalinnak* azt a régi, főleg Vitnyédi István levelezésén alapuló elméletét sem tartjuk megalapozottnak, hogy Zrínyi Miklós a töröknek való hódolás útján képzelte megvalósítani II. Rákóczi György magyar királyságát. (A cikk ugyanakkor előrelépést jelentett, hiszen feltárta, hogy 1655-ben fel sem merülhetett a szabad királyválasztás lehetősége, tehát a „függetlenség”.) *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. *Századok* 106. (1972) 653–666.; ill. egy kritika, a hódolási tervet Comenius körének tulajdonítva: *Nagy L.*: Zrínyi és Erdély i. m. 30–63.

Noha a fenti kép természetesen leegyszerűsítő, hiszen a „magyaros magyar-ság” a 17. század közepén is többféle, eltérő hangsúlyú értelmezést nyert,²³⁹ mégis létezett az ideológiának (és identitásnak) egy szilárd magva, amely — mint láttuk — meglepően egységes politikai nyelvet teremtett. Ezt a nyelvet eddig szinte csak Zrínyi Miklós monumentális alakján keresztül láttuk,²⁴⁰ pedig nem (vagy nem csupán) az ő személyéhez, hanem általában a 17. századi magyar nemesi nacionalizmushoz kapcsolódik. A horvát nemzeti identitással is bíró bán ugyanakkor két dologban nagyon is különbözik osztályos társaitól: egyrészt impozáns államelméleti műveltségében, írói tehetségében, és abban a gondolati mélységben, amivel az eszmét tételes programmá formálta, másodrészt pedig szóhasználatában. Zrínyi ugyanis nem alkalmazta az „igaz magyar” kifejezést, és ebben követte sokat emlegetett familiárisa, Vitnyédi István is. Az ő szövegeikben azonos jelentéssel a „jó magyar” szókapcsolat szerepel, a „jó magyar” ellentéte pedig náluk a „rossz magyar.”²⁴¹ Ez az apró megfigyelés hozzásegíthet minket a nevezetes Nádori emlékirat attribulásához is,²⁴² amely szintén az iménti kódot alkalmazza. Régóta egyértelmű, hogy a Nádori emlékirat alapszövegét nem Zrínyi írta, de a hiperaktív, magát rendkívül jelentős személyiségnek tartó Vitnyédi Istvánnak alighanem köze lehetett hozzá.²⁴³

²³⁹ Esterházy Miklós nádor például a vitézli rendre is vonatkoztatta az eszmét, de a Magyar Királyságra szűkítve: „Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál avagy volnál, és abból is, hogy te fölfüldi s te Dunántul való, avagy iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk és egy koronás királyunk s egy urunk is vagyon.” A Rákóczyak levéltárából 1611–1630. VII. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 18. (1895) 653–676. (itt 663.); A vitézli rend Zrínyinél is a nemzet része: 1664. jan. 6. Csáktornya. Zrínyi Miklós Csáky Istvánnak: „igyekezni kell minden jó magyarnak s legkiváltképpen az nemes vérnek” a török elleni harcra. *Zrínyi M.: Válogatott levelei* i. m. 144.

²⁴⁰ Ez magyarázza azt is, hogy miért tulajdonították a 19. században a 17. század összes ilyen nyelvvel írott anonim világi publicisztikai művét (Nádori emlékirat, Oktatás jó elmélkedésre, Siralmas panasza) Zrínyi Miklósnak.

²⁴¹ Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek [1655. jan.–febr.]. „Erdélyi fejedelem ha nem ad melegséget és bátorságot az jó magyaroknak, mit használ a vigyázás?”, 1656. jan. 1. Csáktornya. „nagyságodnak mint jó és dücsőséges magyar fejedelemnek igaz [hű] jó magyarai tökéletes szívvel szolgálhassak [...] ritkán láttunk itten jó magyart [...] nem mesterkednék az jó magyaroknak tisztelgésből kiszorításában”, 1656. dec. 30. Csáktornya. „bosszúságára az rosszaknak, és jó magyaroknak örvendetességére”, 1657. jan. 24. Csáktornya. „Az nagyságod kozákokkal való és másokkal egységére bizony dolog az rossz magyaroknak, és az udvarnak valóban nagy gondolkodást indított.” *Zrínyi M.: Válogatott levelei* i. m. 82., 88., 90., 92.; A „jó magyar” kifejezés Vitnyédi leveleiben: 1662. jan. 31. Sopron. Vitnyédi István Keczer Menyhértnek: „elhiheti nyilván, hogy [Zrínyi] ellensége az töröknek, hűve kegyelmes koronás királyának, és igaz fia romlott hazájának, s nem olyan, mint azok az rossz beste kurafiak, akik rosszat hirdetnek felőle. Örüljetez ti is, mint jó magyarok az őnagysága vitéz cselekedetén, és cselekedeténél dicsőségesebb intencióján, mert bizony méltó azon minden jó magyarnak örülni MTT XV. 192., további példák: MTT XV. 149., 152., 207., 218. és MTT XVI. 36., 75.

²⁴² A Nádori emlékiratról l. *Várkonyi Gábor*: Emlékirat a nádorság ügyében. Irodalomismeret 6. (1995: 1–2. sz.) 40–47.; *R. Várkonyi Ágnes*: Az elveszett idő i. m.; *Nagy L.*: Zrínyi és Erdély i. m. 39–56.; *R. Várkonyi Ágnes*: Navigare necesse est. A nádori emlékirat az újabb kutatások koordinátáján. In: *Uő*: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Bp. 2010. 346–382.; *Nagy L.*: Még egyszer Zrínyi Miklós erdélyi kapcsolatairól i. m.

²⁴³ A Nádori emlékirat egyes koridegen mondatai és kifejezései alapján úgy gondoljuk, hogy *R. Várkonyi Ágnesnek* igaza van, és *Thaly Kálmán* több ponton valóban belenyúlt a szövegbe. Feltételezzük ugyanis, hogy volt egy eredeti szöveg is. *R. Várkonyi Ágnes* külön felhívja a figyelmet a

b) *Ószövetségi nyelvezet – református nemzeteszme*

Kiindulásunk az a felismerés kell legyen, hogy a „nemzeti” közösségek biblikus (ószövetségi) szemlélete a középkori keresztény Európa közös öröksége,²⁴⁴ amely a 16–17. század folyamán számos országában öltötte magára nemzeteszme alakját, sok helyen a kálvinizmushoz kapcsolódva (Hollandia, Anglia, Skócia), de katolikus (Portugália) és lutheránus (Hessen) környezetben is megjelenve.²⁴⁵ Az angolszász tudományosság ezt a középkorban gyökerező, de új jelleget öltő biblikus közösségi ideológiát nevezi „héber patriotizmusnak” (*hebraic patriotism*) vagy politikai hebraizmusnak (*political hebraism*).²⁴⁶ Kálvinista változata a politikában döntő szerepet szánt az egyháznak (*politia ecclesiastica*), és úgy vélte, a világi kormányzat végső célja az igaz egyház ügyének elősegítése. Ez a jellegzetes nemzeti ideológia mindig elválaszthatatlan volt az általa használt biblikus nyelvtől, amely metaforák és hasonlatok sorával kötötte össze az ószövetségi zsidóságot a kora újkori „nemzettel”, az egyik választott népet a másikkal. Kálvin ugyan a kiválasztottságot még kizárólag az egyénre és a hívők által világszerte alkotott egyetlen egyházra vonatkoztatta, de követői, a „kálvinista internacionálé” gondolatát sem teljesen feladva gyakran „nemzeti” kiválasztottságról beszéltek.²⁴⁷

A korszak biblikus nyelvében nem lehet elkülöníteni a teológiát a politikától, ahogy azt a Bevezetésben Barcsay Ákos pénzeinek példáján is láthattuk, szorosán összefonódnak. Az anyanyelvű bibliák terjedése és az egyéni bibliaolvasás gyakorlata ahhoz vezetett,²⁴⁸ hogy ez a kód — különösen Nyugat Európában — teljesen természetessé vált. Politikai használata mögött a legtöbb esetben nem tettetés, a profán indokok elkendőzésének szándéka rejlett, hanem a bibliai szemlélet teljes elsajátítása.²⁴⁹ Annak ellenére, hogy az Erdélyi Fejedelemségben korántsem beszélhetünk hasonlóan tömeges szentírásismeretről, és az oppenheimi nyolcadrét Biblia (1612) kivételével nincsenek kisméretű ma-

---

Vitnyédi levelezésében és a Nádori emlékiratban is szereplő „aranyborjú” szóra, amely egy konkrét személyt jelölt. R. Várkonyi Á.: Navigare necesse i. m. 355.

²⁴⁴ *Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton*: Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the early modern period. In: *Whose Love* i. m. 1–72. (itt 25–26.)

²⁴⁵ *Gorski, P.*: The Mosaic Moment i. m. 1455–1456.

²⁴⁶ *Patrick Collinson*: Biblical rhetoric: the English nation and national sentiment in the prophetic mode. In: *Religion and Culture in Renaissance England*. ed. Claire Meecham – Debora Shuger. Cambridge 1997. 15–45.; *Graeme Murdock*: The Importance of being Josiah: An Image of Calvinist Identity. *The Sixteenth Century Journal* 29. (1998) 4. sz. 1043–1059.; *Theodor Dunkelgrün*: „Neerlands Israel”: Political Theology, Christian Hebraism, Biblical Antiquarianism, and Historical Myth. In: *Myth in History, History in Myth*. Szerk. Laura Cruz – Willem Frijhoff. Leiden 2009. (Brill’s Studies in Intellectual History 182.) 201–236. (itt 202–209.)

²⁴⁷ Ugyanakkor általában nem azt értették alatta, hogy az adott „nemzet” vagy „nemzeti egyház” lenne a kiválasztott.

²⁴⁸ *Péter Katalin*: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Papok és nemesek* i. m. 31–55. A *Péter Katalin* írása nyomán indult vitáról: *Gáborjáni Szabó Botond*: Biblia és olvasás. In: *Biblia sacra hungarica*. A könyv, „mely örök életet ad”. Szerk. Uő – Heltai János. Bp. 2008. 57–72. (itt 63–64.)

²⁴⁹ *Christopher Hill*: The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution. London 1994. 17–34. *Hill* eredeti állítása azt is tartalmazza, hogy a bibliai nyelv használata mögött vallássságot sem kell keressünk, de ezt — legalábbis az erdélyi kontextusban — nem érzem találonak.

gyar bibliakiadások sem, a 17. század és különösen a puritán lelkiség jelentkezőse megeremtette az alapot a biblikus politikai nyelv szélesebb körű használatához. Ez azonban nálunk egy hosszú, több szakaszra osztható történet utolsó állomása volt.

A választott nép-képzet a Magyar Királyságban is nagy múltra tekinthet vissza, és a honfoglalás narratívája kapcsán már Anonymusnál (12–13. század fordulója), majd Kézai Simon művében is jelentkezik.²⁵⁰ Végző soron ehhez a középkori hagyományhoz csatlakozott a protestáns Farkas András is, amikor 1538-ban megírta „Az zsidó és magyar nemzetről” című versét. A koncepció párhuzamba állította az Egyiptomból kijött, Kánaánban letelepedett zsidóság sorsát a Szkítiából Pannoniába érkezett magyarok boldog és boldogtalan időszakával,²⁵¹ mindezt összekötve a korban általános ismert providencialista szemlélettel. Farkas versében a török Isten büntetése, a fő bűn pedig a bálványozás.

A 16. században azután sorra születtek a zsidó–magyar sorspárhuzamot alkalmazó munkák, amelyekre — különösen a Johannes Carion-féle német nyelvű világkrónika (1532) melanchthoni átdolgozása és latinra fordítása (1558) után — döntő hatást gyakorolt az úgynevezett wittenbergi történelemszemlélet. A Dániel próféta könyvére és a rabbinikus hagyományra alapozó elmélet szerint az emberi történelem teljes terjedelme 6000 év, amely három kétezres éves korszakra (a teremtéstől a törvényig, a törvénytől Krisztusig és Krisztustól a világ végéig), illetve négy világbirodalomra (babiloni, perzsa, görög, római) oszlik – a Római Birodalom folytatásának tekinthető Német-római Császárság bukásával pedig hamarosan beköszönt majd az apokalipszis, amelynek előjelei már világosan láthatóak.²⁵² Magyarországon a szemlélet a legteljesebb formában Károlyi Gáspár „Két könyv”-ében²⁵³ (1563) került kifejtésre. A koncepció magvának kezdettől részét képezte a nemesi ideológia nagy eredetmítosza: a hun–magyar azonosság és a magyarság szkítiai származása. Minden jel arra mutat azonban, hogy az adaptálás során nem vették át az eszme elzárkózó, rendi jellegét, és a pontosan nem meghatározott, gyakran az egyházzal azonosított magyar „nemzetbe” a „szegény községet” is beleértették. Nagyon fontos szem előtt tartanunk, hogy ez a lutheránus gyökerű, kálvinista közegben kiteljesedő szemlélet még inkább csak történelemteológia,

²⁵⁰ „Bene implevit Deus in Almo duce et filio suo Arpad prophetiam, quam cecinit Moyses propheta a filiis Israel dicens? „Et locus, quem calcaverit pes vester, vester erit.” *Anonymus*: Gesta Hungarorum In: *Scriptores rerum i. m.* 62.; Kézai a magyarok második, Árpád-féle honfoglalásáról: „Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam, sicut tradiderat filiis tempore Moysi terram Seon regis Amorreorum, et omnia regna Chanaan in hereditatem. *Kézai S.*: Gesta hungarorum. In: *Uo.* 289–290.

²⁵¹ *Óze S.*: Búneiért bünteti i. m.; *Győri L. János*: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a 16–17. századi prédikátori irodalomban. In: *Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.* Szerk. G. Szabó Botond. Debrecen 2000. 29–52. (itt 31–42.); *Trencsényi Balázs*: Patriotism and elect nationhood in early modern Hungarian political discourse. In: *Whose Love i. m.* 499–544. (itt 499–515.)

²⁵² A 16. századi magyarországi apokaliptikáról, és gyökereiről: *Ács Pál*: „Apocalypsis cum figuris” A régi magyar irodalom történelemképe. In: *Uő*: Az idő ósága. Bp. 2000. 149–164.

²⁵³ *Károlyi Gáspár*: Két könyv. Minden országnak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairól (melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknak) és micsoda jelenségekből esmérhetjük meg, hogy az Istennek ítéléti közel vagy. In: *Károlyi Gáspár* a gönci prédikátor. Kiad. Szabó András. Bp. 1984. 15–144.

nem tekinthető igazi nemzeti ideológiának, egyáltalán nem emlékeztet például arra a „héber patriotizmusra”, amely a németalföldi felkelés (1555–1609) során már az 1570-es években jelentkezett.²⁵⁴

Sokak szerint a wittenbergi szemlélet itthon a tizenöt éves háború után háttérbe szorult, és átadta helyét a kálvini eszmék által inspirált cselekvőbb magatartásnak, amelyhez a kiválasztottság erős tudata társult, változást pedig éppen az 1657. esztendő hozott, újra felélesztve az apokaliptikus tendenciákat, a wittenbergi történelemszemléletet, a 16. századi sorspárhuzamot.²⁵⁵ Az állítás első felével mi is egyetértünk, hiszen világos, hogy a heidelbergi (1595–1621) és hollandiai peregrináció (1622–) korszakában számos új szellemi áramlat gyakorolt változást a közösségről, történelemről alkotott képre.²⁵⁶ Úgy gondoljuk azonban, hogy a zsidó–magyar sorspárhuzam alatt a szakirodalom több, egymással összefüggő, részben egymást követő, de jellegében eltérő jelenséget mos össze: a már említett felekezetektől független providencialista szemléletet, a 16. századi, döntően wittenbergi jellegű zsidó–magyar sorspárhuzamot, és a 17. század, biblikus nyelvvel társuló, aktuális eseményekre reagáló református ideológiáját, amelyet már bátran nevezhetünk felekezeti nemzeteszmenek (azaz „héber patriotizmusnak”).²⁵⁷

A hollandiai és angliai változatához egészen hasonló 17. századi magyar biblikus nyelv legfontosabb megkülönböztető jegye egy, az irodalomtörténet által bibliai mítizációnak nevezett eszköz, a jelenkori események és személyek bibliai (főleg ószövetségi) kontextusba helyezése.²⁵⁸ A beszédmódban a politika főszereplői bibliai szerepeket kapnak, így például 1626-ban, Pataki Fésűs János királytükreben Bethlen Gábor Gedeonként és Jósiásként tűnik fel, de gyakran jelenik meg Dávid képében, a bűnös Saul (Báthory Gábor) ellenfeleként is. A bibliai mítizáció jelentkezhet hasonlat formájában is, de a párhuzamra való iskolás rámutatás nélkül is. Az antitrinitárius Jacobus Palaeologus ugyan már 1574-ben a kegyes Jósiás királlyal azonosította János Zsigmondot,²⁵⁹ a mítizáció igazi elterjedését mégis Bocskai István felkelése hozta el, amelynek belföldi propagandájában a fejedelem a népet az ígélet földjére vezető Mózesként, az amalekiták és midianiták (itt: német és vallon zsoldosok) ellen küzdő Gedeon-

²⁵⁴ Gorski, P.: The Mosaic i. m. 1336–1442.

²⁵⁵ Imre M.: Nemzeti önszemléletünk i. m. 7–8.; Győri L. J.: Izrael és a magyar nép i. m. 41–43.; Garadnai E. – Martis Zs.: Országtükör és hitvita i. m. 58.

²⁵⁶ Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp. 1994. (Humanizmus és reformáció 21.); Csorba Dávid: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa. Debrecen–Bp. 2011. (Seculum Historiae Debreceniense 6.) 86–94.

²⁵⁷ Véleményem szerint ez a hiba Graeme Murdock egyébként kiváló könyvének is felróható: Graeme Murdock: Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford 2000. 261–269. – Már Óze Sándor is felhívta a figyelmet a lutheránus és kálvinista „sorspárhuzam” összemosásának veszélyeire: Óze S.: Büneiért bünteti i. m. 142–144.

²⁵⁸ Heltai J.: Alvinczi Péter i. m. 155–161.; Hargittay Emil: A biblikus mítizáció a 17. századi magyar költészetben. In: Mint sok fát i. m. 73–85.; Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. Bp. 1998. (Historia Litteraria 5.) 198–209.; Hargittay Emil: Gloria, fama, litteratura. Az uralkodói eszmény a régi magyar fejedelmi tükörökben. Bp. 2001.

²⁵⁹ Murdock, G.: The Importance i. m. 1044.

ként, vagy egyenesen Jézus Krisztusként szerepelt.²⁶⁰ Ez nálunk a „héber patriotizmus”, azaz a református nemzeti ideológia nyitánya. Az eszme számára a református felekezetnek a magyar etnikumhoz való szoros kapcsolódása további kötőerőt jelentett.

A 17. századot sem tekinthetjük azonban egységesnek, komoly váltás következik be az 1630–1640-es években a puritán prédikációs gyakorlat megjelenésével, amely bevezette az angol szakirodalom által profétikus beszédmódnak (*prophetic mode*) nevezett, a bűnöket kérlelhetetlenül ostromozó stílust.²⁶¹ Ezt az új jelenséget nevezte Geleji Katona István erdélyi református püspök találóan „zsémbelődésnek”.²⁶² A puritán prédikátor maga is részévé válik a mítizációnak, az ószövetségi próféták szerepét felöltve inti népét, az uralkodót, és paraklétosként közbenjár értük Isten előtt. A nemzet „Istennek igaz anyaszentegyháza”.²⁶³ A prófécia hangvétele az 1640-es évek végétől egyre sötétebbé változik, ami Medgyesi Pálnak az erdélyi válság alatti prédikációiban, a híres „Jajjok”-ban éri el hangulati mélypontját,²⁶⁴ hogy aztán később a gyászévtized (1671–1681) lelkészeinél leljen követőkre. Ezekre a bűnkatalógusokkal és fenyegetésekkel teli szövegekre már nem is annyira a távolságtartó sorspárhuzam a jellemző, mint inkább a sorsazonosítás.²⁶⁵ A prédikátor egy ciklikus történelemszemlélet jegyében rámutat az egyezésre: ugyanaz történik most, mint akkor, Erdély és Magyarország az Ószövetség szerves részévé válik, Júdává és Izraellé lényegül át.²⁶⁶ Ezt fejezik ki a — néha nem egészen következetesen használt — Magyar Sion, Magyar Júda és Magyar Izrael kifejezések is. Az eddigi szakirodalom nem említi, de több mint valószínű, hogy Magyar Izrael a 17. századi Holland Izrael (*Neerlands Israel*) szellemi gyermeke, és a magyar diákok hollandiai peregrinációjának köszönheti létét.²⁶⁷

Medgyesi Pál „Jajjai”²⁶⁸ és a prédikációkban a törököt jelölő Góg határozottan a Jelenések könyvére, a világvégére utalnak,²⁶⁹ ez azonban nem a wit-

²⁶⁰ Szabó A. P.: *Widerstandlehre* i. m. 337–340.

²⁶¹ *Collinson, P.*: *Biblical rhetoric* i. m.

²⁶² *Luffy K.*: *A kik életekkel* i. m. 44–45.

²⁶³ „Mindenkor léssen tehát Istennek igaz anyaszentegyháza, ha együtt az ő tiszteletinek világát megoltja, meggyújtja másutt. Ha az zsidók között megaluvék, meggyullada az igynek szövétnéke az pogányoknak. Ha Magyarország bé nem veszi az igazsságot, hanem inkább hiszen az hazugságnak (2. Thess. 2:11.) bevötte és veszi más nemzetség.” *Báthori M.*: *Hangos trombita* i. m. 143.

²⁶⁴ *Tarnóc Márton*: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp. 1978. 99–103.; *Luffy K.*: *Medgyesi Pál* i. m.; *Csorba D.*: *A zászlós bárány* i. m. 97–103.

²⁶⁵ Egy rövid megjegyzés erejéig mind *Luffy Katalin*, mind *Fazakas Gergely Tamás* regisztráltak már a 17. századi „sorspárhuzam” nagyobb mélységét: „A zsidó–magyar sorspárhuzam 17. századi tropológiájára jellemző, hogy a korábbi évszázadban alkalmazott allegorizációnál kevésbé különül el az ószövetségi Izrael és a kora újkori magyarság története.” *Fazakas G. T.*: *El-távozott* i. m. 194.; *Medgyesi Pál*ról: „szövegeit elemi erővel szövi át a zsidó néppel érzett azonosság tudata.” *Luffy K.*: *Medgyesi Pál* i. m. 201.

²⁶⁶ Anglia kapcsán ugyanerről: *Collinson, P.*: *Biblical rhetoric* i. m. 19.

²⁶⁷ Újabbán arról is egyre több szó esik, hogy Hollandia legalább olyan nagy szerepet játszott a puritanizmus megjelenésében, mint Anglia.

²⁶⁸ *Medgyesi* prédikációi tökéletes példái az angolszász szakirodalomban „*emphatical language*”-nek hívott, felkiáltásokkal sűrűn élő nyelvezetnek. *Collinson, P.*: *Biblical rhetoric* i. m. 28–29.

²⁶⁹ Góg és Magóg szimbólumként való használatáról l. *Ács P.*: *Apocalypsis* i. m. 161–164.

tenbergi történelemszemlélet küszöbön álló apokalipszisa, hanem a „nemzetnek” a politikai nyelvek közös szótárából már ismert végveszedelme.²⁷⁰ Egyetlen érvet lehet felhozni a melanchthoni eszmék újraéledése mellett: az ún. fatális periódusok (szabályos időközönként visszatérő nagy változások, katasztrófák) elméletét,²⁷¹ amely nem csak a puritán prédikátoroknál (Szilágyi Benjámín István, Medgyesi Pál) és az őket követő történetíróknál (Szalárdi János, Barta Boldizsár), de az erdélyi nemesség körében is megjelenik.²⁷² A motívum közvetlen forrása, Gregor Richter görllitzi lutheránus lelkész *Axiomata Historica* című, sok kiadást megért háromkötetes műve (1599–1602) valóban a wittenbergi történelemszemléleten alapul, ám a Philipp Melanchthon, Caspar Peucer és Viktorin Strigel téziseit igazolni kívánó vaskos könyvet az erdélyiek alighanem inkább exemplumgyűjteményként használták, és a ciklikus történelemképükbe is jól illeszkedő fenti gondolat kivételével semmit nem vettek át belőle.²⁷³ A puritánok közül Komáromi Csipkés György pedig még a fatális periódusok elméletét is habonaságnak tartotta.²⁷⁴

Az újabb kutatások mutatták ki, hogy a református nemzeti ideológiát elmélyítő puritán mozgalom Magyarországon és Erdélyben sokkal inkább kegyességi irányzatként jelentkezett, mint a protestáns munkaetosz motorjaként, azaz a polgári fejlődés (később elhalt) csírájaként.²⁷⁵ Arra is fény derült, hogy a puritán kegyesség gyakran egyáltalán nem járt együtt a presbiteri egyházszervezet bevezetésére irányuló törekvésekkel.²⁷⁶ De milyen volt ennek a csak lelkiségét tekintve egységes mozgalomnak a nemzetképe?

Először is minden eddiginél egyértelműbb, hogy a „szegény községet” a nemzet részének tekintették, és — természetesen a rendi határok megkérdője-

²⁷⁰ Az 1657 utáni puritán apokaliptikáról: *Csorba D.*: A zászlós bárány i. m. 11–13.

²⁷¹ *Tarnócz Márton*: Szalárdi János történelemszemlélete. Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 689–696.; *Csorba D.*: Az 1657-es év i. m. 133–137.

²⁷² Szilágyi Benjámín István a Bethlen Péter temetésén (1646) mondott prédikációban használja az elméletet. *Kecskeméti G.* Prédikáció retorika i. m. 228.; „Akik e világ állapotira szorgalmasan számot tartanak, eszekben vötték és jegyzésben hagyták, hogy a harmadfélszáz, ötszáz, hétszáz és ezer esztendőknél eltelési az országoknak, nemzetségeknek etc. fatales periodi, változhatatlan végezet, sok változással és romlással.” *Medgyesi Pál*: Magyarok hatodik Jajja. Patak 1660. (RMK I 960.; RMNy Nr. 2941.) 4.; *Szalárdi J.*: Siralmas magyar i. m. 153. 281., 292. (valószínűleg csak Medgyesi nyomán, és korlátozott értelemben.); „Becsületes uraimmal olvastam együtt, hogy az egyenlő időközök emlékezetes és gyakorta egyenlő kimenetelű dolgokat hoznának. Melyre ha ki akar, elég példákat olvashat ugyanott. In *Axiomata Oeconomica...*” *Barta Boldizsár*: Rövid Chronica. Kiad. Ozsváthné Krankovics Ilona. Debrecen 1984. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 2.) 19.; 1660. aug. 27. Huszt. Korda Zsigmond Teleki Mihálynak ez szegény hazának fatalis periodussa eljűtt, s félő, hogy fatalis epilógus ne kövesse...” TML I. 1905. 553.

²⁷³ Az egyetlen általam ismert kivétel az önéletíró Bethlen Miklós, akinél valóban jelentkeznek a wittenbergi történelemszemlélet kulcsmotívumai: a három világekorszak és a négy birodalom, de nem összefüggő szövegben. *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus. Debrecen 2007. (Csokonai könyvtár 40.) 120–146.

²⁷⁴ *Csorba D.*: Az 1657-es év i. m. 137–138.

²⁷⁵ *Molnár Attila*: A „protestáns etika” Magyarországon. Debrecen 1994.; *Makkai László* pályája első felében, az angliai példákkal vonva párhuzamot még elsődlegesen társadalmi/forradalmi mozgalomként tekintett a puritanizmusra. *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.; Historiográfiai áttekintés: *Luffy K.*: Medgyesi Pál és a magyar i. m.

²⁷⁶ *Luffy K.*: A kik értékekkel i. m. 39–47., 64–66.

lezése nélkül — felemelték szavukat a „jobbágynyúzás” ellen, ahogy azt Apáczai Csere János írja a *Magyar Enciklopédiában* (1655): „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez mai napi nyomorúságos jobbágyság, mely az egyiptomi szolgálatot bizony felülhaladja hazánkban sok helyeken.”²⁷⁷ Mikolai Hegedűs János könyvében, a „Biblia tanúi”-ban. (1648) és Apáczai kolozsvári beszédében (1656) ehhez az anyanyelvű népiskolák programja is kapcsolódott.²⁷⁸ Céljuk nem pusztán az általános tudatlanság csökkentése volt, hanem arra is irányult, hogy az iskolák révén minél többek számára elérhetővé tegyék a puritán kegyességben oly fontos bibliaolvasást.²⁷⁹ Apáczai szövegeit az teszi különösen érdekessé, hogy új elemként megjelenik bennük a más nemzetek művelődési viszonyaival való kritikus összevetés és egy erre épített tudatos program.²⁸⁰ A kolozsvári rektorként működő pedagógus 1658-ban Barcsay Ákos fejedelemnek egy erdélyi egyetem alapításáról is benyújtott egy nagy ívű, a zaklatott politikai helyzetet tekintve nem éppen aktuális tervezetet, amelyben azt javasolta, hogy a majdani intézmény minden diplomása kapjon nemességet.²⁸¹ Ez a felvetés nem más, mint a *vera nobilitas*nak a tudományokra való radikális értelmezése.

A puritánok nemzeteszmeje már csak azért sem vette figyelembe a rendi határokat, mert hirdetői jórészt maguk is jobbágyszármazásúak voltak. Az ideológia eszmei tere a nemesi nacionalizmuséhoz hasonlóan felölelte mind a két országot (a fejedelemséget és a királyságot) egyaránt. A református prédikátorok még az elzárkózó transzilvanizmus korában is inkább az összetartozást hangsúlyozták. Nagyar József 1681-ben a következőket írja: „egy hegy, egy folyóvíz, egy Jordán vagy egy Tisza nem szakaszthatja méltán az atyafiak között való egyezséget, s szeretetet, s kötelességet el. Azzal, hogy az harmadfél nemzetségtől túl a Jordánon lakik, nem szűnik meg az felől atyafiává lenni az több nemzetségeknek, egy az nemzetek, egy az hitek, vallások, szabadságok, egy az Istenek...”²⁸² A közösség eszmei kiterjedésével kapcsolatban az egyetlen homályos pont az, hogy vajon a más felekezetűeket is a „nemzet” részének tekintették-e.²⁸³ Végleges választ nagyon nehéz adni, mert a szöveggörnyezettől is függ

²⁷⁷ Idézi: *Makkai L.*: A magyar puritánusok i. m. 158.; Egy másik jellemző idézet Tofeus Mihálytól (1683): „Sokszor drágább az agár vére, mint a jobbágy vére, s a kopó eltört lába, mint a verés által kirohadott jobbágy fara”. Idézi: *Bán I.*: Korai felvilágosodás i. m. 234–235.

²⁷⁸ *Apáczai Csere János*: Válogatott pedagógiai művei. Kiad. Orosz Lajos. Bp. 1976. 181–185.

²⁷⁹ Mikolai Hegedűs könyvéből: „a szegény község sok helyeken majd többire csak hírt hallja, hogy vagyon Biblia.” Idézi: *Bán I.*: A XVII. századi puritanizmus i. m. 212.

²⁸⁰ *A Magyar Logikácska* (1654) előszavából: „Mióttától fogva, kegyelmes uram, hazánkknak egyetlenegy ékessége, a dologhoz valamit sajdítani és a több keresztyén nemzeteket a magyar nemzettel egybe kezdtem hasonlítani, csudálkoztam erősen rajta, hogy a tudomány dolgában mindazoktól messze elmaradtunk.” Idézi: *Bán I.*: Apáczai Csere i. m. 426. – A 17. századi magyar fordításirodalomnak a fordítás melletti egyik általános érve az, hogy nem szégyenkezhetnek más keresztyén nemzetek mellett, ám ez nem fordul át olyan átfogó összehasonlításba, mint amilyen Apáczai munkásságában találkozunk. *Bartók I.*: Sokkal magyarabban i. m. 285–286.

²⁸¹ *Apáczai Csere J.*: Válogatott pedagógiai i. m. 223–225.

²⁸² Idézi: *Győri L. János*: Nagyar József táborigi prédikációi. In: *Religió, retorika* i. m. 438–460. (itt 451.)

²⁸³ *Trencsényi B.*: Patriotism and elect nationhood i. m. 531–532. *Trencsényi* hasonlóan ellentmondásos eredményre jutott, mint alább én.

a megfogalmazás. Köleséri Sámuel panaszimádságaiban (1666) például szerepel mind a „maroknyi gyülekezet”, mind az „édes maroknyi nemzetünk” kifejezés, és láthatóan azonos értelemben, tehát a prédikátor a nemzetet a (református) anyaszentegyházzal azonosítja.²⁸⁴ A puritánok azonban a bálványozást előszeretettel sorolták fel a nemzet bűnei között, ami valószínűleg egy, a saját felekezetről tágabb nemzetdefiniációra utal.²⁸⁵ A helyzetet talán Filepszállási Gergely tornyosnémeti lelkész imakönyve (1694) segítségével lehet megvilágítani, aki megkülönböztet a nemzetben belül lelki zsidókat (reformátusok) és egy lelki bélpoklosságban szenvedő részt,²⁸⁶ felajánlva utóbbiaknak a gyógyulás lehetőségét. Úgy tűnik tehát, hogy mindkét megközelítés párhuzamosan jelen volt, és láthatóan nem érezték szükségét a rendszeresen beteg emberként jellemzett nemzet²⁸⁷ egyértelmű meghatározásának. Végül a nemzeti identitás kérdésére nem tudunk pontos választ adni, de egyértelmű, hogy a prédikációk és imádságok révén az eszmét igen sokan (nemesek és nemtelenek egyaránt) befogadhatták. A felekezet határai azonban szigorú határt szabtak e nemzeti identitás szélesebb körű kiterjedésének.

A református egyház etnikailag szinte teljesen magyar jellege miatt a nyelvi tudatosság nem volt kérdéses. A reformátusok már a puritánok jelentkezése előtt komoly erőfeszítéseket tettek a nyelv írott normájának rögzítésére.²⁸⁸ Míg Szenci Molnár Albert grammatikája (1610) még az idegen nyelvű közönségnek is szólt, addig Geleji Katona István *Magyar grammatikátskáját* (1645) egyértelműen a magyaroknak szánta, azt a célt is kitűzve, hogy a szóelemző elvet meghonosítja a helyesírásban. Geleji javaslata a magyar történelem első neológ–ortológ vitájához vezetett, mert a puritán Medgyesi Pál 1650-ben védelmébe vette a hagyományos, kiejtés szerinti írásmódot.²⁸⁹ Apáczai Csere János és Martonfalvi Tóth György munkái révén pedig a tudományok latin szókincsének magyarítására is komoly kísérletek történtek. A 17. század második felének nyelvi törekvéseit aligha lehet másként összefoglalni, mint egy első (jobbára elfelejtett, de nem nyom nélküli) avagy korai nyelvújításként.²⁹⁰

Az 1657 utáni években a felekezeti nemzeteszmét működtető református egyház is a belharc aktív résztvevőjévé vált.²⁹¹ Röviden összefoglalva: a törésvo-

²⁸⁴ Fazakas G. T.: El-távozott i. m. 93., 115., 119.

²⁸⁵ Pl. Medgyesi Pál: Negyedik jajj i. m. 16.

²⁸⁶ Fazakas G. T.: Nemzet és/ vagy i. m. 210., 213.

²⁸⁷ Csorba D.: Az 1657-es év i. m. 138–139.; Luffy. K.: Mint valami aczél i. m. 48–55.

²⁸⁸ Tarnócz M.: Erdély művelődése i. m. 45–56.

²⁸⁹ Bartók I.: Sokkal magyarabban i. m. 32–33.

²⁹⁰ Uo. 302–303.

²⁹¹ A témát külön tanulmányban tervezem feldolgozni. A legfontosabb szakirodalom: Veres F.: *Rezum in Transilvania* i. m. II.9., II. 12., III. 6.; *Bod Péter*: Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keresztény háborúságok között magok hivataljokat keresztényi szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok. [Szeben 1766.] 90–97.; Basirius Izsák életrajzához. *Kiad. Kropf Lajos*. TT 12. (1889) 495–501.; *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. 2. köt. (1605–1690). Bp. 1904. 213–255.; *Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 337–366.; *Makkai L.*: A magyar puritánusok i. m. 137–186.; *Bán I.*: Apáczai Csere i. m.; *Herepei János*: Apáczai és kortársai. Bp.–Szeged 1966. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.)

nal a presbiteri egyházszervezet hívei és a Csulai György erdélyi püspök (1650–1660) által képviselt református ortodoxia között húzóódott. Míg az utóbbiak II. Rákóczi György pártját fogták, addig a „presbiteriánusok” Barcsay Ákos mellé sodródtak. A meghatározó valószínűleg Rákóczinak az „újtítókkal” szembeni, I. Károly angol király kivégzése (1649) óta táplált gyanakvása volt,²⁹² amelyet bizonyos mértékig a „szentes papokra”, tehát a puritán kegyességre is kiterjesztett.²⁹³ Barcsayt egyébként semmi nem predestinálta volna arra, hogy a presbiterium ügye mellé álljon. 1655 elején mint portai főkövet éppen ő hívta meg Erdélybe a Konstantinápolyban bujdosó angliai lelkészt, Isaac Basire-t (1607–1676),²⁹⁴ aki a válság alatt az „episzkopálisok” egyik vezéralakja, és Rákóczi egyik leghűségesebb párthíve lett, és akinek már a puritán Apáczai Csere János Gyulafehérvárról való eltávolításában (1655) is fontos szerep jutott.²⁹⁵ Másrészt Barcsay közeli rokonságban állt Csulai Györggyel, Bod Péter kevéssé megbízható információja szerint egyenesen a nagybátyja volt.²⁹⁶ Adataink arra utalnak, hogy a püspök 1660. évi menekülése után a püspöki egyházszervezet végleges megszűntetése is felmerült, ám Kemény János alatt, 1661-ben, a gyülekezeti presbiteriumok felállítását sem tilalmazva, újra püspököt választottak, és a felekezeten belüli viszonylagos nyugalom helyreállt.²⁹⁷

A református lelkipásztoroknak igen nagy szerep jutott az egész válság folyamán. Itt nem az olyan hivatalos diplomáciai feladatokra gondolunk, mint amilyeneket Csulai György püspök 1658-ben ellátott,²⁹⁸ hanem arra az állandó befolyásra, amelyet — Csepregi Turkovics Mihály szavaival élve — „a lelkét kormányzó” személyként gyakoroltak az események menetére.²⁹⁹ A puritán ke-

²⁹² Az I. Károly-motívum szerepéhez: 1659. jan. 16. Gyalu. II. Rákóczi György Barcsay Ákosnak. „Megértünk vala Csanádrúl kegyelmednek, az ország, ki nekünk peresünk, törvénytevőnk, ítélőnk is, mint Anglia volt királyoknak.” EOE XII. 134., ill. *Szalárdi J.*: *Siralmas magyar i. m.* 493–494.

²⁹³ 1659. máj. 31. Szerencs. II. Rákóczi György Rhédey Ferencnek, azoknak az engedményeknek kapcsán, amelyeket Barcsay a katolikusoknak ígért. „Azon Barcsai uram oblatiót Kapi Gábornak Budai Zsigmond beszéllette, az meg elébbadta pópista hozzánk tartozó embereknek, vajon az szentes papok, ha igaz evangelicusok, approbálják-e jelen példáját?” II. Rákóczy György levelei Rhédey Ferenchez. Kiad. Szilágyi Sándor. TT 15. (1892) 96–126. (itt 108.); Rákóczi a katolikus egyházzal való viszonyban kettős taktikát követett. Egyrészt — a királysági támogatás érdekében — maga is engedményeket ígért, azzal vádolva Barcsayt, hogy ő a katolikusok legnagyobb ellensége, másrészt a belpolitikában felhasználta ellene annak hasonló tapogatózását. A katolikus egyház elvárásairól: MOL A 98, Magyar Kancelláriai Levéltár, Bizottsági és gyűjteményes fondok, Transylvanica 12. doboz 16. fasc. (1650–1658) Nr. 76. (13. cs. fol. 1247–1249., 1252.) 1658. feb. 14. Pozsony. Lippay György esztergomi érsek I. Lipótnak, ill. EOE XII. 313., 402., valamint II. Rákóczi György szándékait illetően erős túlzásokkal: *Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: I. Rákóczi Ferenc katolizálásának politikai vonatkozásai. Bp. 1940. 3–17.

²⁹⁴ *Bethlen M.*: Élete leírása i. m. 546.

²⁹⁵ *Bán I.*: Apáczai Csere i. m. 434–438.

²⁹⁶ *Bod P.*: Smirnai i. m. 91. Szerinte Csulai György, Csulai János „régii nemesembernek” és Barcsay Borbálának, Barcsay Ákos fejedelem „testvérhúgának” gyermeke volt.

²⁹⁷ *Bod Péter*: Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762. Kolozsvár 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.) 99–101.

²⁹⁸ EOE XI. 280–281. és 408.

²⁹⁹ 1662. febr. 25. Nagysink. Csepregi Mihály Bornemisza Annának. „Ezt sem hallgathatom el, ha az külső tanácskozásban forgó személyeknek lelkek ismételre és annak követésére kell vigyázni, vagy-e valami privatum vagy közönséges jóra célzó tanács, mennyivel inkább az lelkipásztó-

gyességet (és többnyire presbiteriánus szemléletet) követő lelkészek Barcsay Ákos uralmának legitímálásában kezdettől nagy szerepet játszottak. 1658. október 11-én a segesvári fejedelemválasztó országgyűlésen, közvetlenül Barcsay eskütétele előtt Enyedi János tartott beszédet Ézsaiás könyve alapján.³⁰⁰ A prédikációknak máskor is központi hely jutott a diéták menetében. A beszercei országgyűlésen például azért maradt el az első ülésnap (1659. február 26-án), mert Barcsay udvari lelkésze, Csengeri (Képiró) István, miután színpadias pózban (térdre borulva, égnek emelt és összekulcsolt kezekkel, behunytt szemmel) elmondta imáját, és megtartotta prédikációját, javasolta, hogy a diéta sikere érdekében az egész napot szenteljék az Úrnak.³⁰¹ Szintén a beszercei gyűlés hozott — Isten látható haragjára hivatkozva — törvényt a vasárnap jobb megszenteléséről.³⁰² 1660. július 5-én pedig Barcsay helytartói, Lázár György és Barcsay Gáspár az Úr kiengesztelése végett, határozatlan időre országos böjtöt hirdettek, minden hét szerdán, háromszori templomi áhítattal, étlenséggel és munkaszünettel.³⁰³

Forrásaink azt mutatják, hogy a puritán kegyességre jellemző profetikus beszédmódot a válság idején Barcsay Ákos párthívei — különösen lelkészek — kezdték fegyverként forgatni, de a jellegzetes, sötét tónusú biblikus nyelvezet hamar megjelent a másik oldal pallosaként, és világiak kezében is. Ahogy azt a történetíró Szalárdi János hangsúlyosan meg is fogalmazza, az 1657 utáni válság eseményei sokak számára a déli zsidó királyság, Júda végnapjait idézték.³⁰⁴ A kisebb, az asszír hódítást túlélő zsidó államot, miután Jeremiás próféta intései visszhangtalanok maradtak, Sedékiás király regnálása alatt Nabukodonozor újbabiloni uralkodó teljesen elpusztította, Jeruzsálemet lerombolta (Kr. e. 587), és a nép nagy részét babi-

---

rokat meg kell vizsgálni, kik nem csak az elmét, hanem az lelkét kormányozzák embernek, úgy hogy Istennek dicsőségének terjedésében nem az magok böcsületit inkább, hanem az Istenét igyekszik végben vinni, az Krisztust követvén ebben is.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; Kézirattár. Oklevélgyűjtemény K 347. doboz (1658–1663) Nr. 2007/6.

³⁰⁰ 1658. okt. 11. Andreas Frank szebeni követ naplója. „Qui cum advenisset, dominus N. N. reverendus Enyedu condescens cathedram, humillime preces instituit, deinde orationem exhortatoriam declamat, asserens dignum dei flagellum tolerasse, nisi convertamur ad Deum, maiora et peiora subsequuntur. Materiam accepit ex Esa. Cap. 40.” EOE XII. 75.; A leírás alapján valószínűleg a fent idézett Ézsaiás 40:2 volt a textus. „Szóljatok az Jeruzsálemnek kedve szerint valókat, és hirdessétek nékiek, hogy eltölt az ő elrendelt idejek, hogy megbocsáttatott az ő bűnök, hogy két-képpen való jutalmat [büntetést] is elvőtt az Úr kezéből az ő bűnéért!” Szent Biblia i. m. 685.; Enyedi János szerepéhez még: EOE XII. 113.

³⁰¹ 1659. febr. 26. Andreas Frank szebeni követ naplója. EOE XII. 158.; Csengeri István prédikációja 1659. aug. 24-én, majd aug. 27-én a keresztesmezei országgyűlés alatt. (Az utóbbi textusa: Lukács ev. 12:57) EOE XII. 342., 348.

³⁰² 1659. márc. 26. I. tc. EOE XII. 220.

³⁰³ 1660. júl. 5. Szászsebes. EOE XII. 442.; A hasonló böjtöknek a 1640-es évek angliai polgárháborúja alatt is nagy szerep jutott. 1642. január 8.-án például I Károly a parlament nyomásának engedve minden hónap utolsó szerdájára nyilvános nemzeti böjtöt hirdetett, amely 1649 áprilisáig élt. Hill, C.: The English Bible i. m. 82.

³⁰⁴ „Amint pedig Júda országának Joachim vagy Jekóniás és Sedeciás királyok idejében való állapotja a babilóniai Nabukodonozor királlyal, ha ki azt, emez szentírásbeli helyek szerint Erdélynek állapotjával egybeveti, noha úgy tetszik, világosan föltalálhatja okát a rettenetes nagy romlásnak, mely azon szegény hazát e néhány esztendőök alatt siralmasan követé.” Szalárdi J.: Siralmas magyar i. m. 73.

loni fogságba hurcolta. A legtöbb megszólalás számára mindvégig ez maradt a nagy értelmezési keret, a megsztott királyság kora, és különösen Júda fennállásának utolsó két évszázada. (Izrael/a Magyar Királyság ekkor már a bálványimádó, eredeti jellegét elvesztett Samária.) Ha nagyon finoman akarunk fogalmazni, akkor azt mondjuk, hogy a profetikus beszédmódot alkalmazó puritán prédikátorok otthonosan érezték magukat a megváltozott politikai közegben. A nyelvet, amelyet beszéltek, mintha csak ilyen rendkívüli válsághelyzetekre találták volna ki, a dörgedelmes feddéseknek pedig minden addiginál nagyobb visszhangja volt, mert a figyelmeztetéseket ezúttal valódi csapások követték.

A bibliai mítizáció — profetikus megszólalások keretében, vagy anélkül — a válság egésze alatt jellemző maradt. Talán a legismertebb példa Csengeri Istvánnak, Barcsay hűséges udvari lelkészének II. Rákóczi Györggyel 1659 januárjában folytatott írásos vitája, levélváltása.³⁰⁵ Csengeri 1659. január 1-én a bonchidai országgyűlésen tartott prédikációjában a volt fejedelmet az országát elveszejtő Sedékiáshoz hasonlította, aki Jeremiás intése ellenére nem vette a nyakába a „babiloni király” jármát, és ezáltal az Isten ellen is engedetlenséget követett el. Később azt is kijelentette, hogy Rákóczi Györgyöt méltán tartja a török lázadónak, majd állításait nyomatékoson megismételte Rákóczinak írt két polemikus válaszlevelében is.³⁰⁶ Nem Sedékiás azonban az egyetlen uralkodó, akihez a fejedelmet hasonlították. Nagyon gyakran tűnik fel Roboámnak, a bölcs Salamon király fiának képében is, aki az ifjú tanácsadókra hallgatva gögös választ ad az adók könnyítéséért folyamodó északi törzseknek, az ország kettészakadását kiváltva ezzel.³⁰⁷ Ez a rendkívül összetett jelentésű negatív mítizáció még a Rákóczi-házzal szemben nem ellenséges, a halott fejedelem felett beszédet mondó Czeglédi Istvánnál is megjelenik.³⁰⁸ Egy másik — fenyegetést és békülési szándékot egyszerre kifejező — azonosításban II. Rákóczi György a jó Ezékiás király fiaként, Manasséként szerepel, aki bálványimádása miatt az asszírok (értsd itt: a törökök) fogságába kerül, de bűneit megbánva Istentől visszanyeri országát.³⁰⁹ Egy harmadik kedvelt képben a fejedelem mint

³⁰⁵ *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György és Csengeri István levelezése. Sárospataki Füzetek 10. (1866) 302–310. A prédikátor és a fejedelem két-két levelet írtak egymásnak. (Rákóczi: 1659. jan. 5. Szatmár, jan. 12. Szatmár. Csengeri: 1659. jan. 9. Dés., jan. 15. Dés.) *Szilágyi Sándor* ezeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum anyagából adta ki, de másolataik a Rákóczi család levéltárában is fennmaradtak (a két utolsó levél keltezését innen vettük át): MOL E 190, 44. dob. fol. 69–72.

³⁰⁶ Csengeri István a következő igehelyre hivatkozott: Jeremiás 27:11–12. „Az nemzetség pedig, ki az ő nyakát adja az babiloniai királynak jármába, és szolgál néki, az ő földében hagyom azt, azt mondja az Úr, és míveli azt és lakozik benne. Sőt, az Sedékiásnak, az Júda királyának is ez beszédek szerint szőlottam, mondván: adjátok az ti nyakaitokat a babiloniai királynak jármába, és szolgáljatok őnéki, és az ő népének, és éltek!” Szent Biblia i. m. 691.

³⁰⁷ *Báthori M.*: Hangos trombita i. m. 8.; *Szalárdi J.*: Siralmas magyar i. m. 321–322.

³⁰⁸ „Ne vesd meg a jó vének tanácsokat, választván az ifjú furfánt elmét, Roboámmal.” *Czeglédi I.*: Az országok romlásáról i. m. A5v.

³⁰⁹ 1659. júl. közepe. Az erdélyi rendek válasza II. Rákóczi György manifesztumára: „„Ha penig nagyságod magát megcsendesíti, hatalmas az Isten, nagyságodat újabban felemeli az poenitentia tartás után (ugyanis nem bosszúállásra való ügyekezet, hanem igaz poenitentia kívántatik ehhez), mint szintén Manassést, noha Isten nagyságodat még szintén Manasses állapotjára nem juttatá.” EOE XII. 324.; Rhédey Ferenc udvari lelkésze, Báthori Mihály például — ha hihetünk későbbi prédikációskötete állításainak — 1658. január 15-én, II. Rákóczi György Medgyesre való dia-

Izrael királya, az erőszakos Akháb áll előttünk, aki feleségének, a bálványimádó föníciai Jezabelnek tanácsára megöleti a szegény Nábótót, hogy elvehesse a jezreéli palota mellett lévő szőlőjét.³¹⁰

Az érem másik oldalát, a Rákóczi-párt Barcsayval szembeni negatív mítizációját leginkább azzal a levéllel lehet szemléltetni, amelyet Lorántffy Zsuzsanna írt 1659 augusztusában Medgyesi Pálnak, miután Nadányi Mihály ítélőmester bibliai fordulatokkal fogalmazott meg ítéletet a volt fejedelem felett.³¹¹ Barcsay Lorántffy szövegében egyrészt az apja, Dávid ellen támadó Absolon királyfi, másrészt az Ezékiás királyt Jeruzsálem ostroma előtt megfenyegető asszír kollaboráns, Rabsaké, végül a tíz északi törzset Roboámtól elszakasztó Jeroboám, Dávid házának hűtlen szolgája, azaz maga a széthúzás és a belső ellenség megtestesítője, három különböző alakban.

A bibliai azonosítások a válság más fejedelmeivel kapcsolatban is feltűnnek, ám talán a véletlen is szerepet játszik abban, hogy ezek inkább pozitív tartalmúak. Medgyesi Pál abban az előszóban, amelyet Kemény Jánosnak a tatár fogságban összeállított imádságoskönyvéhez (*Gilead Balsamuma*, Sárospatak 1659) írt, a későbbi fejedelmet rabtársai Ezsdrásának nevezi,³¹² Tolnai F. István

---

dalmas bevonulásának másnapján beszélt a bűnös Manasséről, ugyanakkor a nép vétkeit is hangsúlyozta. *Báthori M.*: Hangos trombita i. m. 30–46.; A prédikáció textusából (Jeremiás 15:1–4.) az utolsó versszak: „Bűdosóvá tészem őket ez földnek minden országiban Manassesért, az Ezékiásnak, Júdának királyának fiáért, azokért, melyeket Jeruzsálemben cselekedett.” Szent Biblia i. m. 680.

³¹⁰ „Úgy bántunk Akhábként sok igaz possessorokkal az ő javaiknak dolgában, melyeket megkívántunk, mint a méhekkal a mézért.” *Medgyesi P.*: Magyarok hatodik jajja i. m. 33. (A „Rohogó tűz” című prédikációban, 1658. okt. 20. Sárospatak); „A tyrannis, kegyetlenség, amely vele hordozza az erőszakot és bosszúállást, amint erre példát fűrészt, Akháb és Jezabel asszony, aki az jámbor életű Nábótának nem csak szőlőörökségét foglalja el, hanem hamar tanúkat állatván ellene, vérének kiontatá. (I. Kir. 21:13) A mi fejedelmink és tiszteink mihelyt megszeretik az szegény Nábóth örökségét, vagy szabad, vagy nem szabad, elfoglalják, ha a fejedelem más jószágát meglátja, nincsen több szava: 1. Kie ez a jószág? 2. Minemű haszna vagyon? 3. Micsoda jussal bírja? Ha szép jó és hasznos: 4. Foglalják el mi számunkra. Nem szerettetik magokat, hanem a kegyetlenséggel a népnek szívét idegenné teszik és hűségtelessé.” *Báthori M.*: Hangos trombita i. m. 16. – A mítizációban foglalt kritika legalább annyira szól a birtokait sajátos módszerekkel gyarapító I. Rákóczi Györgynek, mint a fiának.

³¹¹ 1659. aug. 14. Munkács. Lorántffy Zsuzsanna Medgyesi Pálnak. Kiadása: *Szilágyi Sándor*: Medgyesi Pál életéhez. Protestáns Szemle 2.(1890) 146–162. (a MOL E 190, 31. dob. Nr. 7625. alapján); A levelet kiadó *Szilágyi* a szöveget félreértette, és úgy vélte, hogy Lorántffy és Medgyesi konfliktusát tükrözi, téves interpretációja azóta végigvonul a teljes szakirodalmon. Az egyetlen — ám elfeledett — kivételt *Zoványi Jenő* jelenti, aki egy lábjegyzetben felhívta a figyelmet a tévedésre (*Zoványi J.*: Puritánus mozgalmak i. m. 364.). A szöveg valójában annak kapcsán született, hogy Medgyesi a fejedelemasszony nevében, de előzetes tudomása nélkül megintette „Ladányit” Rákóczit bíráló levele miatt. Az ellenfél nem más, mint a sok helyen „Ladányi Mihályként” szereplő Nadányi Mihály ítélőmester, a váradi puritánok nagy támogatója, akit Rákóczi 1659 szeptemberében Radu Mihnea havasalföldi vajdával meg is gyilkoltatott. Az azonosításhoz: 1657. nov. 30. Buda. Bánffy Zsigmond II. Rákóczi Györgynek. „Ladányi Mihály sok rosszat írt volt ide fel.” MHHD XXIV. 581.; Lorántffy és Medgyesi konfliktusára vonatkozó egyetlen megemlékezés Georg Kraus mesés anekdotája, teljesen megbízhatatlan. *Kraus, G.*: Erdélyi krónika i. m. 465.

³¹² „Ím el utoljára már, ez nagy úr embernek szép lelki balsamumjai is, mellyel igazán Ezsdrása volt a kegyetlen pogányok között a nagy lelki fogyatkozásban magával együtt rabságban esett szerelmes édes húsinknak, csontinknak...” *Kemény János*: Gilead Balsamuma, azaz Szent Dávid százötven zsoltárinak, céljok és értelmeik szerén egyben szedegettetéseknek és kilenc részekben alkalmaztatásoknak táblája. Patak 1659. (RMK I 947.; RMNy Nr. 2869. Az OSzK példányát

kézdivásárhelyi lelkész pedig 1663-ban Apafi Mihályt Nehémiásként szerepelteti.³¹³ (Mindkét prófétát Artaxerxés perzsa uralkodó küldte haza Júdába a Kr. e. 5. század közepén, hogy a babiloni fogságból visszatért zsidók életét megszervezzék.) Nehémiás mint Jeruzsálem újjáépítője annak a vágnak a megtestesítője a prédikációban, hogy az erdélyi válság hamarosan lezárul, és helyreáll a belső béke, ahogy azt Tolnai írja: „Az atyafiúi és nemzeti szeretet és egyezség uralkodjék bennetek, látjátok-é, mint buzog vala Nehémiásnak Istenéhez és Nemzetéhez való szereteti? [...] Mi az oka, hogy a török birodalom ennyire nekeddik? Az egyezség. Mi az oka, hogy a magyar birodalom régtől fogva ennyire romlik? Egyik oka az egyenetlenség. Ó, gonosz egyenetlenség! Ó drága és áldott egyezség!”³¹⁴

Ez az ószövetségi nyelven folytatott belharc korántsem egyedi jelenség, ráismerhetünk az angol polgárháború korának parlamenti prédikációiban (*Fast sermons*, 1640–1649) vagy éppen a hollandiai egyházi/politikai tömörülések elkeseredett 17. századi küzdelmében is.³¹⁵ Miért fontos számunkra ez az ókori Júdába helyezett polémia? Elsősorban azért, mert megmutatja a jelen alfejezetben bemutatott nemzeteszme református felekezeti verziójának, mint keretnek a szilárd voltát. A puritán prédikátorok már egy teljesen kifejlett biblikus közösségfelfogásra építhettek, és saját konstrukciójukban világosan elkülönül a haza (Júda/Erdély), illetve a nemzet (zsidóság/magyarság) iránti kötelességérzet. Az ideológiához pedig az 1657 utáni években olyan politikai nyelv tartozott, amely a maga (főleg erdélyi) terepén éppoly határozott és emocionális volt, mint az előző alfejezetben ismertetett nemesi nacionalizmusé, és hasonlóan erős lojalitást várt el hallgatóságától, Isten választott népétől.

c) A két politikai nyelv és nemzeteszme keveredése

A fentiekben láthattuk, hogy az 1657 utáni erdélyi válság folyamán két, egymástól radikálisan eltérő nemzeti ideológia és kommunikációs kód is működött. Míg a nemesi nacionalizmus nyelvét szinte kizárólag II. Rákóczi György (utóbb Kemény János) pártja használta,³¹⁶ addig a biblikus politikai nyelv az er-

---

használtam.) 4.; A kiadói előszó szerzőjét meggyőzen azonosította: *Pénzes Tiborc Szabolcs*: „Dicséret tégedet a pogányoc között vram...” A Gilead Balsamuma zoltárainak helye és szerepe Kemény János életművében. In: *A zoltár a régi magyar irodalomban*. Szerk. Petróczi Éva – Szabó András. Bp. 2011. 249–259., l. még. *Fazakas G. T.*: Panasz és vigasztalás i. m.

³¹³ *Tolnai F. István*: Haza békessége, avagy egyenes ösvény, mely minden igaz hazafiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind hazájok békességének megszerzésére és megmarasztására, mind peniglen Istennek hazájokban letelepedett lelki Sionának megromladozott és felégetett kőfalainak felépítésére vezérel. Szeben 1664. (RMK I 1017.; RMNy Nr. 3182. Az OSzK példányát használtam.) A szokatlanul filozofikus szöveget Tolnai 1663. június 6-án prédikálta Radnóton, a fejedelmi udvarban.

³¹⁴ *Tolnai F. I.*: Haza békessége i. m. 20.

³¹⁵ *Hill, C.*: *The English Bible* i. m. 79–108.; *Górski, P.*: *The Mosaic Moment* i. m. 1436–1450.; *Dunkelgrün, T.*: *Neerlands Israel* i. m. 212.

³¹⁶ Egy ilyen, inkább csak a szóhasználat vonatkozásában kivételes forrás: 1659. aug. 13. Várad. Haller Gábor váradi kapitány Csáky Istvánnak. „Mert ugyanis igaz magyar nemzet és hazája szerető méltóságos úrnak ismervén kegyelmedet lenni...” MOL P 72, Csáky család kassai levéltára 73. cs. 513. fasc.

délyi törökösök védjegye volt, de olykor alkalmazta a másik fél is. Ha azonban a politikai diskurzus élénk, az erős eszmék is hajlamosok egymással kölcsönhatásba lépni. A két megismert nemzeti ideológia esetében ez pontosan így történt.

Az első jelek még inkább ennek ellenkezőjét látszanak igazolni. A profetikus beszédmódot használó Szalárdi János Lugos és Karánsebes feladása (1658) kapcsán a következőket írta: „És ilyen gyümölcsei lőnek legelőször, ó boldog Isten, a török császárral való ujjvonásnak, kardoskodásnak, magyaros magyarkodásnak.”³¹⁷ Ugyanezt az elutasítást tükrözi Barcsaynak egy, a váradi ostrom alatt, 1660 augusztusában kelt levele is: „Váradot Rácز János, Stepán, más jó hősök egynéhányan elveszték, ugyanis így jár, s úgy bünteti Isten az olyan embereket, akik nem Isten rendeléséhez, hanem a magok tetszéséhez tartják magokat, s azokat is készíti.”³¹⁸ A vitézségnek, mint a nemesi nacionalizmus központi elemének kritikája a puritán prédikátoroknál is megjelenik, a megméretetést kereső *virtus* az ő értelmezésükben bűn: amelyet Medgyesi Pál a „testi bátorságban merülés/testi bátorságban felettébb való bémerülés”, Báthori Mihály pedig a „hadakozásnak kívánása és óhajtása” címkével illet.³¹⁹ Az ő szemükben a nemzet oszlopai nem a nagy hadvezérek, hanem az istenfélő kegyes emberek, az igazi harc a lelki harc, a kardnál pedig fontosabb a penna. Állásfoglalásuk az egész törökös pártra jellemző, „írással, nyelvvel csatázunk, nem fegyverrel” – mondogatta gyakran Bethlen János kancellár.³²⁰

³¹⁷ Szalárdi J.: Siralmas magyar i. m. 455. Az 1660. évi török ostrom kezdetével kapcsolatban pedig a következőket írja: „Ímhol volna már a sok vitézkedésnek, török nemzettel való kardoskodásnak gyümölcse! Kóstolhatnák már, ha jelen volnának, azok vitézkedéseknek ízit, akik csak mind a törökkel való kardoskodást, csatázást, szabados kóborlást, kótyavetye-hányást, török, rác, oláh főhordást, azoknak a véghelyeknek romlását siettető ingerkedő nagy okul itt a vár előtt való piacon ösztörűfákba való felrakattatását annyira óhajtják. Világi dicsőségeknek, magyaros magyarságnak, nagy jó hírek-névnek, örök emlékezetben marandó dicsőséges dolognak tarták és állíták.” Uo. 577.

³¹⁸ 1659. aug. 6. Váradi török tábor. Barcsay Ákos egy ismeretlen testületnek (*generosi*). TMÁO III. 482–483.; A „magyaros magyarkodás” elleni megszólalások egy másik csoportja nem teológiai érveket használ, hanem egyszerűen ironikus/a jelenkori vitézség tényét tagadó hangnemben szólal meg: 1659. máj. 30. Szászsebes. Az erdélyi rendek II. Rákóczi Györgynek. „A régi magyaroknak vitéz hírért amint nagyságod emlegeti, ugyanis a jó híreknek emlékezetének sőprejénél több reánk nem maradt...” EOE XII. 255.; 1660. jan. 7. Szepesvár. Csáky István Rottal Jánosnak. „holott immár az két Oláhország is egészlen való ellensége Erdélynek Rákóczi György uram miatt, kit az pogány semmi úttal nem fog szenvedni Erdélyben, és így mind oláh, tatár, török szabadon nyargalhatja, vesztegetheti szegény hazánkat, az emberek pedig, kik az világhoz ragaszkodtak, úgy viselik magokat, mintha Attila ereje volna nálók, contemnálnván az békességre néző keresztyén mediumokat, de félő, hogy nem sokára az ördögök segítségét is elvennék, ha lehetséges volna...” MOL P 507, 12. cs. Nr. 453. fol. 169–171. (itt fol. 171.)

³¹⁹ „Melyhez képest félő is igen, hogy e föld [ti. Pannonia] amiképpen elkezdette s elő is ment igen benne a nagy testi bátorságban merülését, végképpen is a több kivetett sok lakosi után ne okádjon bennünket.” Medgyesi P.: Sok jajjokban i. m. előljáróbeszéd, ill. l. még. uo. 27., 33–34. – A nép bűnei között említve: „A hadakozásnak kívánása és óhajtása. Sokan mondják közületek: de ha török lenne az ellenség, csak adna az Isten egy kis csendes háborúságot. Alstedius: Politia nimis bellicosa se ipsam solet exedere. Ezek a vétkek, melyért az Isten tüzet gerjeszt Erdély és Magyarország kapuibán. Ezekkel a vétkekkel meghaladja a magyar nemzet még a’ pogányokat is.” Báthori M.: Hangos trombita i. m. 20.

³²⁰ 1659. okt. 19. Medgyes. II. Rákóczi György Barcsay Ákosnak írott levelében említi Bethlen János e kedves mondását. MOL E 190, 31. dob. Nr. 7757.

Hosszú távon azonban nem az elhatárolódás a jellemző, hanem az „igaz magyarság” nyelvének a biblikus megszólalásokban való egyre erősebb jelenléte, amely végső soron nem mást jelez, mint a két nemzeteszme részleges fúzióját. Fentebb már idéztük Geleji Katona István (1638), illetve Medgyesi Pál (1650) egy-egy — a válságot jóval megelőző — nyilatkozatát, amelyekben az „igaz magyarság” kifejezést igen szűk értelemben használták, nevezetesen kizárólag a helyes magyar nyelvhasználatot értve alatta. Medgyesi a válság alatt született Jajjok címében ugyan már „igaz magyar nép”, illetve „igaz magyarok” néven említi saját közösségét, azonban ennek sincs még semmi köze a nemesi nacionalizmus tartalmához.³²¹

Az új korszak nyitányának Czeglédi István kassai lelkész II. Rákóczi György felett tartott temetési prédikációját (1661) tekinthetjük, amelyben az elhunyt az „Isten hadát/Úr hadát” viselő keresztény fejedelemlévként szerepel. Vitézsége nem öncél, hanem az Istentől ráruházott küldetés teljesítése, hívei pedig az „igaz magyarok.”³²² A puritán kegyesség és a református felekezeti nemzeteszme itt már szoros kapcsolatba kerül a nemesi virtussal. Köleséri Sámuel panaszimádságai (1666) azután már a következő fázist képviselik, amelyben megjelenik a bölcs és kegyes, a testi és a lelki harcban egyaránt jeleskedő vitéz ideálja.³²³ A szendrői lelkész imádságaiban megfigyelt jelenséget ugyanakkor csak óvatosan szabad általánosítanunk, hiszen egy speciális közösség, egy militarizált királysági végvárváros számára íródtak. Az azonban tagadhatatlan, hogy a kuruc kor beköszöntével fokozatosan létrejött egy állandó hadiállapotban élő társadalom, amelynek széles rétegei váltak fogékonnyá „a lelki és testi szabadságért” való vitézkedésre, mint „magyaros magyarságra”. A változást a legjobban a már idézett „Szent had” (1676) mutatja, amelyben az „igaz magyarság” politikai nyelve szinte teljesen háttérbe szorítja a teológiai tartalmat.³²⁴ Az utóbb a Rákóczi-szabadságharcba torkolló folyamat lényege abban

³²¹ *Medgyesi P.* Igaz magyar nép negyedik jajja i. m. (1657); *Uő.* Sok jajjokban, s bánatos szívvel ejtett könnyhullatásokban merült és feneklett, szegény igaz magyaroknak egynéhány keserő siralmi i. m. (1658)

³²² „Az Isten hadát a pogányok ellen igazán viselő keresztény fejedelmeknek (s akárkiknek is) oly dicséretes emlékezetek vagyon, hogyha szintén azoknak fegyver miatt történnék elestek is, mindazáltal azoknak lelkeket Isten erős kezeiben veszi, valami időre penig, de ellenségeket is szörnyű romlással érteti.” „Édes hazánknak a sok holttestektől megdögösödött ege, a vérrrel béborult mező, a sok jó magyar fejeknek megnyúzások, a teményteni Rákheleknek gyermekek holttesteken való csüggendezések és vigasztalást venni nem akarások bokrosan arra céloznak, hogy már valaha egyszer az Igaz Magyarok egybenkötött lélekkel bosszújokat az ellenségen (ha lehet) megállják. [...] Ó bizony ideje volna már egyszer magunkat oltalmaznunk! Hunyókáló szemekből kiüthetné nyilván az álmat ennyi feles kulcsainak elvételek, szép váraink erővel-hatalommal való elfoglalások.” *Czeglédi I.*: Ama ritka példájú i. m. 183. és 193.

³²³ *Fazakas G. T.*: El-távozott. i. m. 96–103. Egy jellemző idézet Köleséri hatodik imádságából: Adjad uram a te ítéletedet a mi kegyelmes koronás királyunknak is, hogy ítélje a te népedet igazságban, és tudjon bölcs szívvel-lélekkel kimenni és bójónni a te szegény néped előtt, hosszabítsd meg az ő napjait a mirajtunk való hasznos és dicséretes uralkodásra, s erősítsd meg hozzánk való atyai kegyelmességgel az ő királyi székét, mellette lévő, igaz magyar-vér szerető tanácsurakat, kapitányokat, hadnagyokat és az egész vitéztlő népet, ajándékozd meg egyezségnek és bátorságnak lelkével, hogy a kereszténységnek természet szerént való ellensége, a pogányság ellen éles fegyvereket kivonhassák, és ez elviselhetetlen iga alól szegény édes nemzetünket [...] felszabadíthassák.” Uo. 121.

³²⁴ *Tolnai Szabó M.*: Szent had i. m.

ragadható meg, hogy a nemesi nacionalizmus „vírusa” fokozatosan behatol a biblikus megszólalások egy részébe, majd az ószövetségi politikai nyelvben, mint hordozóban sajtószerűen mutálódik, végül a „gazdaszervezetből” kiszabadulva új formában jelentkezik. Ez az új, vitézi jellegét megőrző „igaz magyarság” már nem a kiváltságosokra korlátozza a nemzet fogalmát, hanem a puritánok társadalomfelfogásának megfelelően minden rendet felölel.

Nem azt akarjuk tehát mondani, hogy a két eszme teljesen feloldódott volna egy harmadik minőségben, mert mindkét ideológiának bőven maradnak önálló példái, és továbbra is jelen van a protestáns színezetű „igaz magyarság” is. Ám ezeken túl, persze már jóval az elemzett erdélyi válságot követően, létrejött egy igen erős, felekezeteket és rendeket nagyjából egyetlen eszmei közösségbe egyesítő felfogás, a nemesi nacionalizmus felekezetek felettiségének és a puritán nemzeteszme társadalmi érzékenységének örököse, amely nem más, mint a kuruc mozgalmak egyik eszmei alapja.³²⁵ A végeredmény már Teleki Mihály 1678. évi körlevelében jelentkezik, ahol a felkelés okaként „az magyar nemzet akármely rendének mind vallások vagy gradusok megkülönböztetése nélkül nagy becstelensége” szerepel.³²⁶ A nemzeti közösség, mint „igaz magyarság” legszebb megfogalmazását pedig II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós 1703. évi nevezetes brezáni kiáltványában találjuk: „minden igaz hazaszerető, országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos, egyszóval minden rendű igaz magyarok” – áll a szövegben.³²⁷ Végül *R. Várkonyi Ágnes* kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a „népi kurucoknál” az új eszme nemesi gyökerei is teljesen elhalványultak, és a dicsőséges ősök csatáit a közelmúlt harcai váltották fel.³²⁸

d) *A millenarista politikai radikalizmus jelentkezése*

Az erdélyi válság során a politika peremvidékén, a nyilvánosság mezsgyéjén megjelenik egy olyan vallásos irányzat is, amely mind a nemesi nacionalizmusból, mind pedig a biblikus nemzeti ideológiából kölcsönöz elemeket, ám egyikből sem lehet teljesen levezetni. Ez a tarka eszmerendszer nem a politikai vagy szellemi elit köreiből tűnik fel, hanem kifejezetten a „szegény község” sajátja. Nagyon ritkán bukkan fel forrásainkban, ám elszórt utalásokból is sejteni lehet, hogy a nehéz esztendőkből sokak identitására bírt döntő befolyással. Központi magvát a *millenarizmus* képezi, de népies színezetű ezeréves váradalmainak már viszonylag kevés köze van a herborni professzorok által 1630 után Erdélyben meghonosított chiliasztikus tanokhoz.³²⁹ A törökök küszöbön álló veresége szinte mindig össze-

³²⁵ A folyamatra röviden és egymástól némileg eltérő hangsúlyokkal már *R. Várkonyi Ágnes*, *Bán Imre* és *Imre Mihály* is utaltak: *R. Várkonyi. Á.: A népi kurucság* i. m. 415.; *Bán I.: A XVII. századi puritanizmus* i. m. 217.; *Bán I.: Korai felvilágosodás* i. m. 242–248.; *Imre M.: Nemzeti önszemlélet* i. m. 44.

³²⁶ 1678. jún. 5. Teleki Mihály Szabolcs vármegyének. Idézi: *Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Bp. 1976. 336–337.

³²⁷ A Rákóczi-szabadságharc i. m. 34–35.

³²⁸ *R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza* i. m. 365–372.; *R. Várkonyi Á.: A népi kurucság* i. m.

³²⁹ Az 1630 utáni erdélyi profetikus irodalomról: *Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben. Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán.* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésé-*

kapcsolódik bennük a társadalmi rend megváltoztatásának lappangó vagy kifejezett vágyával. A legnehezebb kérdés kétségkívül az, hogy utopisztikus váradalmak valamilyen tudatos manipulációnak, propagandának vagy az eszmék spontán lesüllyedésének köszönhetik-e létüket.³³⁰ A népies millenarizmus terjesztői azok a névtelen, a puritán prédikátorokénál is erőteljesebb nyelvet használó parasztproféták, akik 1657 után minden addiginál gyakrabban tűnnek fel.

Ha az erdélyi válsággal kapcsolatban jóslatokat említünk, elsőként mindenki a Rákócziak lednicei uradalmán (Trencsén m.) élő morva Mikuláš Drábikra (1588–1671), a cseh–morva testvérek volt lelkészére asszociál, aki 1644-től nyilvánosan fellépett a Rákóczi-háznak világtörténelmi szerepet, a Habsburg Monarchiának pusztulást ígérő álomlátásaival, a Rákóczi család újabb és újabb tagjainak jósolva magyar királyságot.³³¹ A sok kortárs által sarlatánnak tekintett Drábikot a nagynevű Comenius ugyan felkarolta, és jóvendőléseit két másik látnok vízióival együtt 1657-ben, már a lengyelországi hadjárat után, tanulságként megjelentette,³³² ám a közkeletű vélekedések ellenére ezeknek és korábbi kéziratok változataiknak vajmi kevés hatása volt II. Rákóczi György politikai döntéseire.³³³

A morva látnoknál sokkal érdekesebbek számunkra azok az erdélyi proféták, akik egész közvetlen hatással bírhattak a jobbagyságra. Az egyetlen olyan jóslat, amelynek pontos szövegét is ismerjük, egy radikális antitrinitárius szerzőtől származik.³³⁴ A valószínűleg 1658–1659 fordulóján írott profécia címzettje az ifjú tanácsosai által félrevezetett, önhitt II. Rákóczi György, aki a megszo-kott módon Roboám tükörképeként jelenik meg. A látnok ugyan a nép bűneivel is magyarázza az 1657 óta bekövetkezett nagy romlást, de nagyobb hangsúlyt

---

nek nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár 1996. 206–213.; *Viskolcz Noémi: Jóvendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban*. In: A harmincéves háború profétái és chiliasztái 1. Tanulmányok. Juhász Levente – Viskolcz Noémi. Szeged 2003. (Fiatal filológusok füzetei. Korai újkor 4.) 65–100.

³³⁰ *Bene Sándor* a nép körében terjedő álomlátásokat, proféciákat az elit által irányított manipuláció termékeinek tekinti. Igaz, véleményét leginkább a harmincéves háború profetikusan röplapjai kapcsán fejt ki, amelyek nyomtatott formájukban vitathatatlanul a politikai propaganda részét képezik. *Bene S.: Theatrum politicum* i. m. 282.

³³¹ *Kvacsala János: Egy álproféta a 17. században*. Századok 23. (1889) 745–766.; *Péter Katalin: Drábik Miklós, a lehető proféta. Világosság* 18. (1977) 1. sz. 36–41. *Péter Katalin értelmezése* szerint az idegyenge Drábik nem tudatos csaló volt, hanem a hozzá eljutott információmorszák alapján ténylegesen vizionált.

³³² A kötetnek 1665-ben Amszterdamban megjelent második kiadása volt a kezemben (App. H: 2086.): *Lux e tenebris novis radiis aucta. Hoc est solemnissimae divinae revelationes in usum seculi nostri factae*. Amszterdam 1665. (Az OSzK példányát használtam). Comenius előszavában így foglalja össze Drábik látomásainak (1638–1664) lényegét: „„Summa igitur Drabicianarum revelationum haec est. Oppressoribus libertatum et conscientiae opponere sese jussi sunt Transylvaniae princeps Rakoci et novus Sueciae rex, palatina e domo eligendus, et paulo post electus. Quum vero hi mandata non agerent, sed res suas, et uterque sublatus esset e medio (juxta iteratas toties comminationes) jussus est advocare majorum gentium monarchas.” Uo. 43. II. Rákóczi György bukásának oka e koncepció szerint az, hogy a jóslatokat figyelmen kívül hagyva nem a magyar, hanem a lengyel trónt kísérelte meg elfoglalni. Maga Comenius kifejezetten cáfolja a később általánosan elterjedt vélekedést, miszerint Drábikot a jóslatok indították volna a lengyelországi kalandra. Uo. 346., ill. 383–384.

³³³ *Nagy L.: Még egyszer Zrínyi Miklós* i. m. 90–99.

³³⁴ *Szabó András Péter: II. Rákóczi Györgynek poenitentiára való intetése*. *Lymbus* 1. (2003) 137–149.

fektet a fejedelmek, különösen a szombatosokat üldöző I. Rákóczi György vétkeire. A próféciában szereplő második látomás a bukott II. Rákóczi Györgynek „a régi magyar királyok székét” és a magyar koronát ígéri (az erdélyi fejedelmi posztot Barcsay Ákosnak juttatva) abban az esetben, ha engedelmeskedik az isteni parancsnak. Ennek lényege pedig a vallásgyakorlat megtisztítása mellett a társadalmi rend gyökeres megváltoztatása: „Az jobbágyságban tovább az magyarságot ne tartsad, mert ha őket jobbágyságban tartod, magadat is, és az urakat jobbágyságban ejted, az melyből soha ki nem szabadultok”³³⁵ – írja a látnok Rákóczinak.

Csak vázlatosan és több eltérő változatban ismert egy mezőbándi román jobbágy jóslata. Ez a rejtélyes próféta 1660 elején azt állította, hogy hét/nyolc napon át önkívületi állapotban a Szentlélekkel és/vagy a holtak lelkeivel beszélt, és üzenetet hozott tőlük II. Rákóczi Györgynek: ha Isten parancsolataiban gyönyörködik, Budán teszi ki zászlóját 1660 pünkösdjén/1661-ben, tehát magyar király lesz.³³⁶ Báthori Mihálynak a „holteleven oláh” elleni beszédei is mutatják, hogy a református egyház a próféciát élesen elítélte. A világi elit egy jelentős hányadának reakcióját pedig alighanem azok a fanyar humorú levelek jellemzik a legjobban, amelyeket Vitnyédi István írt a hír kapcsán.³³⁷

A politikáló nemesség nagy része azonban hitt az isteni jelek valamilyen formájában.³³⁸ Ilyen például az általában a törökellenes harc vagy más nagy konfliktusok hírnökeként kezelt „égiháború.” Ahogy azt Wesselényi Ferenc nádor titkára, Bosnyák Péter írja 1661-ben: „Hogy Liptón általjötem volna, becsületes szavahihető emberek referálták, hogy ez napokban három éccaka egymás után szintén virradta előtt egy fényes csillag mellett láttak egy sóprót és két kopját, az mely kopják mint az harcon, úgy mentenek öszve. Még az pa-

³³⁵ Szabó A. P.: II. Rákóczi Györgynek i. m. 148. A szöveg belső összefüggései alapján úgy tűnik, hogy a több helyen is előforduló felszólítás nem a jobbági szolgálatok mérséklésére értendő, hanem a jobbágyság tényleges megszűntetésére.

³³⁶ Báthori M.: Hangos trombita i. m. 47–60., ill. a Rhédey Ferencnek szóló ajánlásban: „Ezen kívül, kegyelmes uram, közönségessé töttem az erdélyi oláh ellen való elmélkedésimet. Amely oláh mellé vévén oláh társait, megesküdt nekik, valamit Rákóczi fejedelem neki adand, felét nekik adja, csak hogy azt állassák, hogy ő nyolcadnapok alatt avagy elragadtatott, és úgy értette, hogy a magyarok 1661 esztendőben Budán teszik ki az zászlót. De a magyarok nem álmokban építették Budát, a török sem álmában vette meg.” A6b.; *Veres Ferenc* Rákóczi halála kapcsán említi a jóslatot: „Domini calvinistae vix defacto credunt Rakocium defunctum esse, et hoc crediderim ideo, quia rusticus quidam ex Mezőbánd, qui se in exstasi septem dierum cum spiritu sancto locutum fuisse dicebat, Rakocio Budam promiserat, quam quia necdum habet, ne videantur falsum habuisse prophetam, eum defacto vivere dicunt.” *Veres F.: Rerum in Transilvania* i. m. III. 4.; Vitnyédi István leveleiben: 1660. jún. 6. Sopron. Thököly Istvánnak: „Ide hátra vagyon még az kilencnap holt-eleven embernek követsége és jövendőmondása, hogy pünkösdre megszállja őnagysága [Rákóczi] Budát, az ó calendarium szerint ha leszen, mert az új elmúlt.”, 1660. júl. 11. Sopron. Újabb jóslatok kapcsán Zrínyi Miklósnak. „némelyek Rhédey Ferencet akarnák promoteálni, melyet az mi holteleven emberünknek némelyike imaginál magának...” MTT XV. 144. 152–153. – *Luffy Katalin* több írásában is tévesen az olykor román származásúként említett Barcsay Ákosra (vö. EOE XI. 308–309.) vonatkoztatja az „erdélyi oláh” kifejezést, ami a *Hangos trombitáról* írott elemzéseit is félreviszi. *Luffy K.: A' kik életekkel* i. m. 55.; *Luffy K.: Nemzeti propaganda* i. m. 111–119.

³³⁷ L. az előző jegyzetben idézett sorokat.

³³⁸ Szabó András Péter: Egy töredelmes bűnös. Biblia, bor és csodajelek Haller Gábor naplójában. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 11. (2005) 99–116.

rasztemberek is az török ellen való hadat kívánnak, az kik egyébaránt természet szerént mindenkor békességet óhajtják.”³³⁹ Néhány erdélyi főúr valamelyest a parasztpróféták szavainak is hitelt adott, mint például szárhegyi Lázár István 1661-ben — néhány nappal a csiki tatárdúlás előtt — egy udvarhelyszéki „tudományos embernek”, aki a kereszténység közeli és általános győzelmét jósolta neki.³⁴⁰

Ha a nemzet fogalma után kutatunk a fenti proféciaikban, mindenképpen el kell gondolkoznunk azon, hogy az ismeretlen radikális antitrinitárius szerző és a mezőbándi román látnok is Buda elfoglalását jövendölik Rákóczinak, tehát a török kiűzését és a „nemzeti királyság” helyreállítását. Az előbbi egyenesen Attila birodalmáról beszél, a nemesi nemzeteszme szólamait idézve.³⁴¹ Vajon a nemesi nacionalizmus látens vágyképének kifejeződése ez egy alacsonyabb, kevésbé ellenőrzött szinten, vagy eredeti „népi” váradalom? A pontos választ jelenleg még nem ismerjük, de nagy valószínűséggel hatott a jóslatokra az az intenzív törökellenes propaganda és toborzás, amelyet II. Rákóczi György 1659. szeptemberi visszatérése után folytatott. A nemesítés ígéretével mozgósított „pórhadak” végig a fejedelem oldalán harcoltak Barcsay és az oszmánok ellen folytatott utolsó küzdelmeiben.³⁴² Rákóczi népszerűségét mutatja, hogy 1660

³³⁹ 1661. febr. 11. Lucsina. Bosnyák Péter Rottal Jánosnak. MOL P 507, 12. cs. Nr. 452. fol. 120–121.; Hasonló égi jelekről, földrengésekről: 1660. dec. 11. Szatmár. Károlyi Ádám Rottal Jánosnak. „Máramarosban és Erdélyben, Ugocsa vármegyében is nagy földindulások voltak, és itt is körülöttünk nagy ágyulóvések hallatának az aeren, azt tudták, hogy mind várakban lőnek.” Uo. Nr. 458. fol. 275–276., ill. *Bethlen J.*: Erdély története i. m. 183.

³⁴⁰ 1661. okt. 17. Szárhegy. Lázár István Petki Istvánnak. „Tegnap nálam lévén Elekes Péter, hogy kimentek volt vigyázni, az siklói hegyről vigyáznak volt, azonban eljő egy igen vén ember hozzájuk, s azt kérdi: Mit vigyáztok fiaim? Mondják, hogy az pogányságot. Azt felelte reá: Ne sokat tartsatok azoktól bár, mert az héten minden szerencséjek eltelik az pogányságnak. Szombatnál tovább nem tart. Megnevezte magát, hol lakik, Udvarhelyszéken, s azt mondta: Kegyelmetek sem messze lakik s én sem, de ha különben leszen, meghalod, engemet oly halállal öl meg, az mivel szeretsz, mert nem csak ezek romolnak, kik Erdélyben vannak, de mindenütt az egész világon való pogányság az napságtól fogva romolni és veszni kezd. Azt mondja Kecseti uram, ő úsmeri jól az embert, de rettenetes tudományos ember az is. Az én postám is azt mondja: csak ezen a héten virágzik szerencséjek, de tovább nem tart.” SzO VI. 244., Lázárra l. *Balogh Judit* e számbeli írását.

³⁴¹ „Üdvözlégly Rákóczi György, magyaroknak választott királyi, az kit az Isten ő maga az magyaroknak sok nyomorúságát látván megszánta őket, és teneked ígerte az királyságot, és teáltalad akarja megszabadítani ez magyar nemzetet az izmaelitáknak inségekből, és az Attila birodalmának minden beceletit is nekedadja, és az te maradéknak. Az Attilának és őutána levő hatalmas királyoknak székiben ülsz, és az te híred az egész világra kiterjed, és sok koronák tisztelnek téged, és sok erős pajzosok udvarolnak előtted, de úgy, ha az Istennek parancsolatjában jársz, az melyeket az Isten enáltalam hirdetett teneked.” *Szabó A. P.*: II. Rákóczi Györgyének i. m. 138.

³⁴² A jobbágyság mozgósítására Rákóczi valószínűleg már 1658 nyarán is kísérletet tett, erre utal a Thoroczkai család tagjainak a torockói jobbágyságok ellen 1659-ben indított pere is. EOE XII. 178–180.; Az 1659–1660. évi népi felkelőkről, egyöntetűen elítélő hangnemben: *Kraus, G.*: Erdélyi krónika i. m. 445., 447., 477., 480–481.; *Bethlen J.*: Erdély története i. m. 47., 59., 65–66.; *Szalárdi J.*: Siralmas magyar i. m. 514–516.; A mozgósítás legismertebb példája a csűrlyei (Kolozs m.) román pap által vezetett több száz fős szabadsapat, amely a gyalui csatában is részt vett. Az eredeti mozgósítás céljaitól egyre inkább eltávolodó, a nemességgel is konfrontálódó jobbágyhadak a Partiumban még 1661 elején is aktívak voltak. Pl. 1661. febr. 12. Szatmár. Károlyi Ádám Rottal Jánosnak: „Az pórhadakból gyűltek volt mintegy négyszázan öszve Szilágyban valami két várnak, Csehnek és Hadadnak megvételére, 6. praesentis az fejedelem hadakat küldvén reájok, mind egyig levágták őket...” MOL P 507, 12. cs. Nr. 458. fol. 285–287., ill. a törökellenes harcokban való 1659. évi részvételükre: uo. fol. 261–262.

nyarán sokan halálhírére is költöttek vélték,³⁴³ sőt, egy olyan hamis levél is terjedt, amelyet a fejedelem küldött volna híveinek Uppsalából.³⁴⁴ A felkelő jobbagyok (köztük igen sok román nemzetiségű) szemében Rákóczi alighanem Krisztus ezeréves birodalmának előhírnöke volt, de lojalitásuk pontos tartalmát még a népies politikai radikalizmus ritka forrásai sem világítják meg igazán.

VI. Kitekintés: a két politikai nyelv és nemzeteszme továbbéléséről

Tudatában vagyunk annak, hogy az eszmék folytonosságának vizsgálata igen sok csapdát rejt, mégsem kerülhetjük el teljesen a fenti két ideológia és beszédmód továbbélésének kérdését. Tapasztalataink ugyanis arra utalnak, hogy a forrásként használt kora újkori politikai nyelveknek a klasszikus modernista feltételezéssel ellentétben nem csupán a szókincese, de bizonyos mértékig a szintaxisa is megmaradt, és ugyanez a részleges kontinuitás a nemzeteszme körében is megfigyelhető.

Közismert, hogy számottevő polgári réteg híján Magyarországon a nemesség játszott döntő szerepet a modern magyar nemzet megszületésében, amely így a nyugat európai-mintától eltérő módon, a rendi kiváltságok kiterjesztése útján jött létre. Természetes tehát, hogy a nemesi nacionalizmusnak, mégpedig a 17. században kialakult-formálódott változatának a későbbi nemzeti ideológiákban is komoly továbbélését lehet kimutatni. Tagadhatatlan persze, hogy amikor a rendi felvilágosodásnak az 1770-es években jelentkező első nemzedéke a „közboldogság” elérésének eszközéül a tudományok terjesztését jelölte meg, az érdemre alapozott nemességbe (*vera nobilitas*) való bekerülés feltételeként pedig a képzettséget, meglehetősen eltávolodott a régi magyar vitézség historizáló ideáljától.³⁴⁵ A reformkori liberális nacionalizmust (tehát az első modern magyar nemzeti ideológiát) kísérő romantikus nemzeteszme azonban újra erősen épített a „magyaros magyarságnak” a 17. században megalkotott történelmi kánonjára.³⁴⁶ A Toldy Ferenc (1805–1875) által a 19. század közepén nemze-

³⁴³ 1660. júl. 11. Sopron. Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak: „Úgy vagyon, hirdettek az csaknem az tájon levő utolsó jó magyar és vitéz Rákóczi felől valami stratagemát, mintha megholtak lenni hirdette volna magát és élne, de valósággal megholt...” MTT XV. 152.

³⁴⁴ „Alii litteras etiam circumferunt, quos misit ipsis ex Upsalia. Has et ipse legi cum essem in Thermis Stubniensibus.” *Veres F.*: Rerum in Transilvania i. m. III. 4.

³⁴⁵ *Bíró F.*: A felvilágosodás korának i. m. 73–88. *Bíró Ferenc* koncepciója szerint a felvilágosult nemességtől az 1780-as évektől a századfordulóig terjedő rövid időszakban átmenetileg a laicizálódott értelmiség vette át a vezető szerepet a kulturális életben, amely a magyar nyelvben már nem egyszerűen a tudományok terjesztésének eszközét, hanem a közösség szimbólumát látta, a felvilágosult közjó helyére a nemzeti dicsőséget emelve. A 17. századi nemesi nacionalizmusnak a rendi politizálást még ekkor is meghatározó történelemszemléletétől azonban ők is messze álltak, a dicsőséget elsősorban nem a múltban keresték. Fordulat csak a nemesség művelődési vezető szerepének 19. század eleji visszatérésével következett be. Uo. 117–137.; *Kosáry Domokos* számunkra kevésbé meggyőző elmélete szerint a kultúrában, nyelvi programban is végig a nemesség játszotta a vezető szerepet, és a nem nemesi értelmiség csak a rendi törekvések függelékeként játszott szerepet. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996. 301–355.

³⁴⁶ A romantikának a magyar nacionalizmus születésénél játszott szerepéről és a 19. század végén létrejövő, a „haza és haladás” reformkori képletéből csak az első elemet hangsúlyozó politikai romantikáról, illetve makacs továbbéléséről: *Petrás Éva*: Nacionalizmus és politikai romantika.

ti nagyelbeszéléssé formált magyar irodalomtörténet szintén a nemesi nemzeteszmet (az „eredetközösségi” elvet) vette alapul, így a nemzet korai történetét is ennek szemüvegén keresztül látta.³⁴⁷ A romantikus történelemszemlélet legjobb szimbóluma talán a „Párducos Árpád” alakja lehetne, amely Nádasdy Ferenc *Mausoleumának* (1664) illusztrációjából kilépve, költészeti alkotásokban, *Horvát István* (1784–1846) délibábos történetírásában, és metszatként vásári ponyvák, kalendáriumok lapjain kelt új életre.³⁴⁸ Miután pedig a 19. század utolsó harmadában a romantikus nemzeteszmény a reformkor liberális alapfeltevéseitől eltávolodva politikai romantikává torzult, a kora újkori nemesi nacionalizmus mítoszai a tudományos kritika gátjain is átcsapva tovább erősödtek, napjainkig érzékelhető hullámokat keltve.

Nemcsak az eszmének fedezhetjük fel továbbélését, hanem az „igaz magyar” szókapcsolatnak is, világos azonban, hogy a mögötte lévő tartalom, az igazolni kívánt eszme folyamatosan változott.³⁴⁹ Hogy csak néhány példát említsünk: 1778-ban a rendi felvilágosodás első nemzedékéhez sorolt Barcsay Ábrahám az „igaz magyar vér” szaporításáról beszél Széchényi Ferencnek írott levelében.³⁵⁰ 1785-ben pedig a felvilágosult nemesi program nagy ellensége, a szervita Szaitz Leó jelentett meg „Igaz magyar” címmel egy sok tekintetben profán munkát, amelyben az igaz magyarságot kizárólag a katolikus hívekkel azonosította.³⁵¹ A kifejezés még a reformkor hazafias politikai nyelvében is feltűnik, például Kossuth Lajos levelezésében.³⁵²

Vázlat a magyar nacionalizmus romantikus elemeiről és a politikai romantikáról Magyarországon. Bp. 2006.; A reformkori liberális nacionalizmusról: *Gyurgyák J.*: Ezzé lett i. m. 27–54.; A modern magyar nemzeteszmeiről átfogóan: *Dénes Iván Zoltán*: Közösségi identitásprogramok a megkonstruált múlt tükrében a 19–21. századi Magyarországon. In: *A nemzeti tudományok i. m.* 67–129.

³⁴⁷ *S. Varga Pál* a 19. századi magyar irodalom kapcsán, *Szücs Jenő* kutatásaiból kiindulva, háromféle nemzettudat-típus versengéséről beszél: ezek a *Hungarus*-jellegű, egyre gyengülő államközösségi, az eredetközösségi identitás (mint a nemesi/rendi nemzettudat örököse) és a hagyományközösségi (a közös nyelvet és a kulturális hagyományokat hangsúlyozó változat). A versengésből *Toldy Ferenc* működése nyomán az *S. Varga* által eredetközösségének nevezett változat került ki győztesen. *S. Varga P.*: A nemzetfogalom változatai i. m. 42–46. – Én az *S. Varga* által felvázolt eredetközösségi és a hagyományközösségi paradigma határát erősen elmosódottnak érzem. A lényeg szerintem inkább úgy fogalmazható meg, hogy a korábbi nemesi nacionalizmus mind az irodalomban, mind a történetírásban, mind pedig a politikában erőteljesen érzékeltette hatását.

³⁴⁸ *Dávidházi Péter*: A nemzet mint *res ficta et picta* keletkezéséhez („Párducos Árpád” és „eleink” útja a költészettől a történetírásig). *Holmi* 13. (2001: 4. sz.) 428–439.; *R. Várkonyi Ágnes*: A nemzeti kérdés a 19. századi magyar történetírásban. In: *A nemzeti tudományok i. m.* 165–225., különösen 173–175. – A honfoglalási hagyomány 18–19. századi népszerűsítéséről, a történelmi esemény képi megjelenéseiről (lényegében a nemzeti ideológiák indoktrinációjáról) nemrég a folklorista *Mikos Éva* írt értékes monográfiát, a „Párducos Árpád”-ra külön is kitérve: *Mikos Éva*: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a 18–19. században. Bp. 2010.

³⁴⁹ Azt gondoljuk tehát, hogy a 18. század végén, majd a 19. században a szókapcsolat már amolyan *Worthülseként* funkcionált.

³⁵⁰ „Élj Te azonban boldogul. viselj gondot egészségedre, gazdálkodj, polgárkodj, szaporítsd és többítsd az igaz magyar vért, nevelj hasznos ifjakat és leányokat a Hazának.” Barcsay Ábrahám levelei gr. Széchényi Ferenczhez. *Kiad. Esztegar László. TT* 5. (1904) 539–557. (itt 554.)

³⁵¹ *Bíró F.*: A felvilágosodás korának i. m. 150–151.; Szaitz Leó heterogén szemléletéről: *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 320.

³⁵² 1833. szept. 1. Kossuth Lajos Wesselényi Miklósnak. „mély tiszteletem jeléül, melylyel méltán adózik Nagyságodnak minden igaz magyar, s én kétszeres érzéssel adózom.” Kossuth Lajos ki-

A nemesi nacionalizmusnál kevésbé nyilvánvaló módon, búvópatakként a (református) felekezeti nemzeteszme számos jellegzetessége is fennmaradt. Az egyik a 16–17. századi prédikátorok közbenjárói/nemzetképviselői (paraklétoszi) feladata, amely a nemesi nacionalizmus túlzásaitól idegenkedő, református Kölcsey Ferenc *Himnusza* (1823) révén a magyar költői szerepfelfogás alapja lett.³⁵³ *Toldy Ferenc* később ezt a szerepet szabta át az irodalomtörténet igényeire. Az irodalomtudós dramatikus szemléletében a nemzetet képviselő pap, aki védelmezi közösségét a nemzetét érő külső támadásokkal szemben.³⁵⁴ A *Himnusz*, mint a legismertebb magyar vers, valószínűleg a prédikációkból megismert siralmas hangnem közvetítésében is komoly szerepet játszott.³⁵⁵

A kalendáriumok történeti fejtegetései és a szépirodalom mellett maga a paraklétoszi szerephagyomány is jelzi, hogy szívósnak bizonyult a magyarság, mint választott nép képzete; ám már egy szekularizált, a nemzetet mint a létezés célját középpontba állító változatban. A szakralizált közösség gondviselője pedig nem más, mint az elvont „magyarok Istene”, aki Dugonics András regényének, az „Etelká”-nak (1788) köszönheti újkori népszerűségét.³⁵⁶ (Érdeemes azonban arra felhívni a figyelmet, hogy a kora újkori eredetű kifejezést helyenként már a 17. századi nemesi nacionalizmus is profán értelemben használta.³⁵⁷) A választott nép-képzet lappangó továbbélése egyébként korántsem magyar sajátosság, hanem — ahogy azt *Anthony D. Smith* feltárta — a modern európai nacionalizmusok közös jellemzője.

Sok forrásban feltűnik a 17. századi prédikációkból és politikai szövegekből megismert bibliai mítizáció is, mind az irodalmi életből, mind a politikából

---

adatlan levelei báró Wesselényi Miklóshoz. Kiad. Ferenczi Zoltán. TT 3. (1902) 161–193., 321–345. (itt 165.)

³⁵³ *Dávidházi Péter*: A Hymnus paraklétoszi szöveghagyománya. In: *Uő*: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára. Bp. 1998. 102–122.

³⁵⁴ *Dávidházi P.*: Egy nemzeti tudomány i. m. 26–28.

³⁵⁵ *Szilasi László*: Hajlam a búra. (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben) [A 2005. évi gyulai régi magyaros konferencia meg nem jelent kötetében] www.iti.mta.hu/Gyula (a letöltés időpontja: 2012. jún. 5.) – Régóta ismert, hogy Kölcsey *Himnusz*ának egyik legfontosabb, a költő által tudatosan felidézett forrása Rimay János más összefüggésben már említett, a nemesi nacionalizmushoz kapcsolható verse (*Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán*) volt. A paraklétoszi szerepet átörökítő *Himnusz* azonban sokkal inkább örököse a prédikatori irodalomnak, mint az egykori rendi ideológiának, borongós hangvétele pedig a 17. századi református szövegeket idézi, és nem a nemesi nacionalizmus jövőbeni tettekre serkentő múltba révedését.

³⁵⁶ *Bíró F.*: A felvilágosodás korának i. m. 150–151. *Bíró* a szekularizált „magyarok Istene” fogalom ősforrását különös módon Szaitz Leó már említett „Igaz magyar” című, erősen katolikus szemléletű művében (1785) véli felfedezni.

³⁵⁷ Kevéssé ismert — *Bíró Ferenc* sem tud róla — hogy a 17. századi nemesi nacionalizmus olykor mennyire szekuláris értelemben használja az erdélyi válság puritán prédikátorainál is megjelenő „magyarok Istene” kifejezést. 1657. febr. 2. Sopron. Vítynyédi István Thökoly Istvánnak. „Úgy legyen, az mint az jó Isten végezett s rendelt bölcs tanácsában felőlünk, kinek egyedül való hatalmában vannak minden birodalmaknak nevelkedési és periodusi, talán valaha az szegény magyarság sokáig aluvó Istene felébred, és még becsületre hoz bennünket...” (A forrás külön érdekessége, hogy a hagyományos providencialista szemlélet Istene egy mondaton belül megfér a szekuláris gondviselő-képzettel.) MTT XV. 95., valamint I. még II. Rákóczi György fentebb idézett levelét. 1655. júl. 13. MOL P 1314, Missiles 89. dob. Nr. 39286. (4886. sz. filmtekercs)

lehet példákat említeni. Kölcsey Ferenc 1833-ban Kazinczy Ferencről szóló emlékbeszédében a literátor-véleményvezért előbb Mózeshez, majd Jézushoz hasonlítja, ugyan a bibliai személyek nevesítése nélkül, mégis teljesen egyértelműen.³⁵⁸ A politika területén talán a legismertebb eset Kossuth Lajosnak a „magyarok Mózeseként” való emlegetése. A valószínűleg a Bocskai-felkelés hagyományaira támaszkodó világias tartalmú mítizációt először *Révész Bálint* debreceni református teológiaprofesszor alkalmazta 1848 viharos márciusában,³⁵⁹ ám a szabadságharc alatt minden jelentős vallásfelekezetenél (evangélikusoknál, katolikusoknál és szelídebb formában még a neológ zsidóknál is) megjelent, a politizáló liberális papság védjegyeként, és nem is feltétlenül a debreceni példa nyomán.³⁶⁰ Talán ez volt az utolsó alkalom a magyar történelemben, amikor a nemzetfelfogás ószövetségi gyökere ennyire nyíltan megmutatkozott.

VII. Összefoglalás

Az erdélyi válság (1657–1663/64) vizsgálata révén két markáns nemzeteszmet lehetett elkülöníteni: egyrészt egy barokkos retorikájú, modernizált, felekezetek feletti nemesi nacionalizmust, amelynek hívószavai az „igaz magyarság” / „magyaros magyarság”, másrészt egy ószövetségi nyelvet használó református nemzeteszmet, amelynek jellegzetes eszköze a bibliai mítizáció. Úgy tűnik, hogy mindkét ideológia a Bocskai-felkelés nyomán szökkent szárba. Míg előbbi általában (de nem minden esetben) csak a nemességet tekintette a nemzethez tartozónak, az utóbbi — a válság alatti puritán változatában igen erős hangsúllyal — a „szegény községet” is beemelte a nemzet fogalmába. Az erdélyi belharcokban a Rákóczi-párt védjegyének számító nemesi nacionalizmus a református prédikátoroknak először csak egyes szófordulataiban fedezhető fel, ám az 1660-as évektől egyre inkább beszivárog a felekezeti nemzeteszmebe is. Az ószövetségi nyelvnek és nemzeti ideológiának ez a sajátos „szennyeződése” valószínűleg éppen a válság élénk politikai diskurzusának következménye volt, és hozzájárult a nemesi nacionalizmus szélesebb körű elterjedéséhez. A prédikációknak és imádságoknak köszönhetően a felekezeten belül sokan interiorizálták, és a hordozó eszme hatására maga a nemesi ideológia is kibővült, magába foglalva immár a nemteleneket is. Mindez világosan látható a kuruc mozgalmaknak a felekezeti és rendi határokat egyre inkább átlépő nacionalizmusában. Vizsgálatunk egyik fontos, ám korántsem forradalmian új eredménye, hogy a fokozódó nyelvi/etnikai tudatosság nem csupán a felekezeti nemzeteszmet jellemezte, hanem az egész 17. századot, és — a közvélekedést cáfolva —

³⁵⁸ *Dávidházi P.*: A Hymnus paraklétoszi i. m. 117. Amikor az 1859. évi Kazinczy-centenáriumon ismét előveszik Kölcsey emlékbeszédét, Szász Károly ennek nyomán már a mindenkori „Mózesek” egyikének nevezi a nyelvújítót.

³⁵⁹ *Gáborjáni Szabó Botond*: A szabadság szent igéi. Debrecen 1999. 21–25.

³⁶⁰ *Zakar Péter*: „Kossuth – Moses der Ungarn”. Der Kossuth-Bild der liberalen Geistlichen mit besonderem Blick auf die reformierten Pfarrer 1848/1849. In: Calvin und Reformiertentum i. m. 357–376. Maga Kossuth is hivatkozik Mózesre 1848. szeptember 18-án megjelent beszédében, a kialakult helyzetet a zsidók Egyiptomból való kivonulásához hasonlítva, a személyét körülvevő bibliai mítizációhoz tehát maga is hozzájárult.

igen sok esetben a nemesi nacionalizmusnak is részét képezte a magyar nyelv kiemelt szerepe.

Távolabbi korokra kitekintve mindkét nemzeteszme elemeinek, nyelvezetének és eszközeinek ki tudjuk mutatni újkori továbbélését. Bizonyos esetekben csak a szavak vándorolnak, mint az eszmék hüvelyei, de — ahogy a nemesi nacionalizmus példáján látjuk — olykor egy eszmerendszer teljes mítoszanyagát illesztik új keretbe. A „választott nép” képzet és a bibliai mítizáció 19. századi, szekularizált világgéphez idomított jelenléte pedig a közösségi szerepek tartósságát mutatja. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a fenti eszmék aktivitásában komoly szünetek is megfigyelhetők, és az is egyértelmű, hogy a kontinuitást sokszor csak a hagyományhoz való visszanyúlás gesztusa, a nemzetépítési szándék teremti meg. Ha azonban jól meggondoljuk, minden nagy ívű folytonosság látszólagos, a tradíciók felélesztésének sorozata alkotja, és a kontinuitás éppen abban az igényben mutatkozik meg, hogy a múlt eszméit és jelképeit használni kívánják.

Esettanulmányunk tanúságai arra utalnak, hogy a klasszikus gellneri modernista elmélet erős cezúrája, és az az állítása, hogy a „polgári” nacionalizmus az eszméket teljesen kiszakítja eredeti összefüggésükből, a magyar történelem esetében nem igazolható. Az erdélyi/magyarországi példa éppen arra utal, hogy a modern nacionalizmusok azért különbözöek, mert eltérő helyi alapokra építenek. Az újkori mozgalmaknak a helyi hagyományokra való támaszkodása már csak azért is szükségszerű, mert máskülönben nem tudták volna célhoz juttatni politikai üzeneteiket.³⁶¹ A nemesi nacionalizmus továbbélése és átalakulása végső soron illik *Anthony D. Smith* elméletébe, aki szerint a nemzetfejlődés kiindulópontja számos esetben egy kis társadalmi mélységű, ún. laterális etnikai közösség.³⁶² Az angol kutató segédfogalma a (fiktív) vérséget erőteljesen hangsúlyozó magyar nemességre talán még kultúranropológiai értelemben is alkalmazható. A felekezeti nemzeteszme, illetve a „választott nép” felfogás továbbélése pedig arra enged következtetni, hogy *Smith*nek a modern nacionalizmus zsidó–keresztény gyökereiről megalkotott téziseiben is sok igazság rejlik: a vallás által kialakított struktúrákat felhasználják a szekuláris nemzeteszme is, és világi vallásként annak nagy érzelmi töltetét idézik fel.³⁶³

A modernista elmélet marxista és gellneri változatának közös tézise, hogy a gazdaság és a társadalom termeli ki a maga esszenciáját és célkitűzéseit tükröző eszméket. Mit kezdünk azonban az olyan forrásokkal, mint Comenius 1654-ben — sárospataki tartózkodása alatt — írott *Gentis felicitasa*,³⁶⁴ amely a

³⁶¹ Vö. *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 31–32.

³⁶² *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 53–55. *Smith* elméletében a „laterális/arisztokratikus etnikai közösség” kifejezés azonban általában a nyugat-európai nemzetfejlődésben nagy szerepet játszó, nyelviileg egynemű polgárságot jelöli és nem a nemességet.

³⁶³ *Smith, A. D.*: Ethno-symbolism i. m. 76–77., 93.; *Smith, A. D.*: Chosen people i. m.

³⁶⁴ A *Gentis felicitasa* néhány értelmezése: *Péter Katalin*: Comenius magyarországi elképzeléséről. A *Sermo secretus* és a *Gentis felicitasa*. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 21. (1985) 63–72. (itt 68–72.); *Bitskey István*: Válságkép és reformprogram Comenius tervezetében. In: *Új: Eszmék, művek, hagyományok*. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról). Debrecen 1996. (Csokonai Könyvtár 7.) 219–224.; Az alábbi rövid közlést nem tudtam megszerezni: *Makkai László*: Die ungarischen Quellen der *Gentis Felicitasa*. Archivpro bádání o životě a díle

nemzetet vagy népet (*gens seu natio*) modern lexikonokat idéző módon származási, lakóhelyi („állami”) és nyelvi kötelekkel, illetve az összetartozás és a közös célok tudatával határozza meg; olyan kritériumokat fogva össze egyetlen nyaládba, amelyeknek a 17. században „elvileg” nem szabadna egymás mellett szerepelnie.³⁶⁵ Ha lehet még zavarba ejtőbb, hogy a nemzet boldogságának egyik feltételeként a modern nacionalizmusok egy részére jellemző módon az — itt még kizárólag ószövetségi alapokon nyugvó — nyelvi/etnikai homogenitást tünteti fel.³⁶⁶ Bár az újabb értelmezések árnyaltabb megvilágításba helyezték a rendhagyó munka eszméit, számunkra egyértelmű, hogy nem lehet minden „anakronisztikus” jellemzőjét kizárólag Comenius millenarizmusából levezetni, éppolyan fontos a régebbi szakirodalom által hangsúlyozott magyarországi társadalmi és politikai környezet is.³⁶⁷ Ha a morva tudós csak az Antikrisztussal való közeli összecsapást tartotta volna szem előtt, aligha adott volna a magyar népnek hosszú távú népesépolitikai tanácsokat, és épp a kontextualista eszmetörténet mutat rá, hogy nem kell egyetlen szerző munkásságán belül mindig teljes konzisztenciát keressünk. Amennyiben a munka egyik alappillért tekintjük (a közboldogság növelése a tudományok anyanyelvű terjesztése révén), megdöbbentő a hasonlóság a felvilágosult Bessenyei Györgynek a közboldogságra vonatkozó már teljesen világias elméletével (1770-es évek). Természetesen a fentiek révén nem egy-egy képzeletbeli ívre akarjuk felfűzni a két szerzőt, illetve Comeniust és a modern nacionalizmust, pusztán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy eltérő politikai diskurzusokban, illetve eltérő társadalmi és ideológiai kontextusban formailag egészen hasonló gondolatok

---

Jana Amose Komenského 19. (1960) 198–199.; Comenius eszméinek gyökereiről a *Gentis felicitas* kapcsán: *Gerhard Schilfert*: Komenskýs Anschauungen vom Staat in ihren Beziehungen zu den deutschen und westeuropäischen Staatstheorien seiner Zeit. In: *Comenius und der Weltfriede*. Szerk. Werner Korthaase et alii. Berlin 2005. 287–303.

³⁶⁵ „Gens seu natio est hominum eadem stirpe prognatorum eodem mundi loco (veluti communi domo, quam Patriam vocant) habitantium, eodem linguae idiomate utentium, eoque iisdem communis amoris, concordiae, et pro publico bono studii vinculis colligatorum, multitudo.” Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. IV. köt. (a továbbiakban MPEA IV.) Szerk. Stromp László. Bp. 1905. 144–168., ill. magyar fordítása: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Kiad. és ford. Kovács Endre. Bp. 1970. 353–382. – A *Gentis felicitas* modern latin kritikái kiadásához (Praha 1974) nem tudtam hozzáférni.

³⁶⁶ III. Plenitudo sui. Inhabitationem vero terrae ab indigenis solis, citra extraneorum mixturam esse felicitatis partem, inde colligitur: quod Deus populo suo terram illam bonam tradens, non tolerare alios suasit, commiscere se illis prohibuit, uti saepe legimus.” Ugyanez a magyarországi helyzetre alkalmazva: „III. Non a solo Hunnorum sanguine habitari, multas superesse antiqui incolatus (gentium Sclavicarum) reliquias, multos item irrepssisse aliunde: Germanos, Rutenos, Walachos, adeoque Turcas, in evidenti est. Unde nec lingua una incolae utuntur, sed ad minimum quina, toto coelo a se invicem distante, ut alius alium non magis intelligat, quam in turri Babel, nisi communi Latina (quae jam sexta toto genere nova est) interprete, aut si quis duas, tres, quatuorve addiderit, et nullam recte, ut fieri solet. Quae gentium, linguarum, morum confusio barbariem quandam aut inducit aut redolet, publicamque felicitatem manifeste turbat.” MPEA IV. 145., ill. 149.

³⁶⁷ *Vladimír Urbánek* a korábbi, valóban elhibázott szemlélettel szemben, amely Comenius művében a centralizált nemzetállam modern ideológiájának előzményét kereste, kizárólag a millenarista kontextust hangsúlyozza, véleményünk szerint szintúgy tévesen. *Urbánek*, V: *The Idea of State* i. m. 73–76.

jelentkezhetnek. A környezetnek a legtöbbször inkább abban lehet szerepe, hogy ezek közül melyik és mikor jut érvényre.

Az 1657 utáni erdélyi válság körüli évtizedek forrásaival szembesülve magyarázatot kellene adnunk arra a közösséggel való erős retorikai (és identitássá válva: érzelmi) azonosulásra is, amely mindkét politikai nyelv írásaiban jelentkezik. A nemesi nacionalizmus eszméit tükröző Rimay János és a puritán Medgyesi Pál egyaránt birtokos személyraggal látják el a megszólított nemzetet,³⁶⁸ Bosnyák Péter és Vitnyédi István pedig mindketten használják a „mi magyarink” kifejezést.³⁶⁹ De lehet akár azt a felülmúlhatatlan töménységű beszédet is idézni, amelyet Wesselényi Ferenc tartott a felső-magyarországi rendek 1661. december 1-jei kassai gyűlésén:³⁷⁰ „Mint kezdjem szerelmes magyar nemzetemnek — hátramaradt hazánk utolsó veszedelmére hagyatott maroknyi nemzetem — beszédemet? Kezdem-e ez siralomban lépett haza veszedelemre [hanyatlott] sorsát szánakozó, siránkozó és szívkeserítő lamentációval? Adná Isten, ne haszontalansággal az sűrű ködöt és levegőget sóhajtásunkkal szaporítani, könyveinkkel az száraz földet áztatni. S tikegyelmeitek, édes feleimet új keserűsége és szószaporításra indítsam-e, avagy azt félretéve vitézöl, halhatatlanul, még világ fenn leszen, hírek és nevek nevedekével dícséretes eleink példájához nyúljunk-e, az kik ilyen szükségben, hazájok s honjok szolgálatjában mit nem műveltek, testek szakadásával, vérek kiontásával, értékek pazarlásával segítették az hazát.” Az ilyen és ehhez hasonló szövegek annak ékes bizonyítékai, hogy a kora újkori nemesi nacionalizmus — akár a fejedelemségben, akár a királyságban — retorikája érzelmességben nem marad el a 19. századi mögött.

Láttuk, hogy az erdélyi válság kapcsán megismert két politikai nyelv azonos jelzőket alkalmaz a közösségre, és hasonló fordulatokkal értékeli annak helyzetét. Vajon a közös szótár meglelte arra utal, hogy már a 17. században is létezett egy olyan eszmei keret, ideológiai minimum, amely a modern nemzetek sajátja? Volt a nemzet 17. századi koncepcióinak is egy közös „honi világa”? Beszélhetünk tehát (egyetlen) etnikai jellegű nemzettudatról? Olyan erősről és olyan nagy társadalmi mélységűről, mint a modernkori, biztosan nem, ám elismerjük, hogy a kérdés kielégítő megválaszolásához még sok támpontunk hiányzik.³⁷¹

A magyar nemzeteszmeék, közösségi identitások fejlődése kapcsán számot kell vetnünk számos speciális történelmi tényezővel is. Az első és legfontosabb

³⁶⁸ Rimay „Kiben kesereg...” című versének utolsó strófájában: „Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem.”, ill. Medgyesi Páltól egy példa: „Olvasd és vedd a végre szegény édes megkeseredett s kevesedett nemzetem!” *Medgyesi P.: Sok jajjokban i. m. (előljáró beszéd)*

³⁶⁹ 1657. máj. 19. Nyulas. Vitnyédi István Nádasdy Ferencnek a fejedelem lengyelországi hadjárata kapcsán: „Lengyelországban még jól vannak az mi magyarink.” *MTT XV. 107.*; 1661. szept. 17. Abos. Bosnyák Péter Rottal Jánosnak az erdélyi hadak Montecuccoli seregével való örvendetes egyesülése kapcsán: „Az mi magyarink megvígasztalódtak, senkit most nem hallani, hogy idegenül beszélne őfelsége avagy hadai felől.” *MOL P 507, 12. cs. Nr. 452. fol. 156–157.*

³⁷⁰ *ŠAL SZ KP 117. dob. Nr. 86.* Wesselényi Ferenc nádornak a felső-magyarországi kerületi gyűléseken elmondott más beszédei is hasonló barokkos retorikát és azonosulási mintát mutatnak (pl. 1661. aug. 24. Kassa: uo. Nr. 134.). Összegyűjtésük feltétlenül indokolt lenne.

³⁷¹ Nem értünk egyet *Óze Sándor Benda Kálmánt* követő szemléletével, aki a kora újkori közösségi képzeteket jellemezve, kételyek nélkül beszél egyetlen, mindent átfogó (korai) nemzettudatról. *Óze S.: A határ és a határtalan i. m. 295–302.*

az interakcionista irányzat alapgondolata: minden emberi közösség önmeghatározásához, megszilárdulásához hozzájárulnak a más közösségekkel való súrlódások, összeütközések. A Mohács után két nagyhatalom érintkezési zónájává, háborús övezetévé vált egykori Magyar Királyságnak és lakóinak pedig bőven kijutott a konfliktusokból. A modernista elmélet gyakran hangsúlyozza, hogy az iparosodás, radikális gazdasági változás szétrombolja a hagyományos közösségeket, és az elit az így keletkező űrt tölti be egy nagyobb, konstruált közösséggel, a nemzettel. A közösségek felbomlását azonban legalább olyan gyakran idézte elő a történelem során a háború, mint a gazdaság, az eredeti lakóhelyükről kiszakadt emberek pedig könnyebben tettek magukévá új közösségi ideológiákat. Ez a 17. század közepi Erdélyi Fejedelemségben és határvidékén is pontosan így történhetett, miután az 1658. évi tatár pusztítás, a két nagy vár (Borosjenő és Várad) feladása, illetve a Partium fokozatos oszmán hódoltatása nyomán valóságos népvándorlás indult meg.

Fontos hangsúlyozni, hogy a közösségi identitásokat a magyar etnikum esetében két, a nyelvvel kapcsolatos tényező is támogathatta. Az egyik a nyelv európai rokonalansága, illetve keletiségének tudata, amely állandóan feltűnik 17. századi nyelvtaníróinknál.³⁷² A puritán Komáromi Csipkés György elődei nyomán ezt a teljes önállóságot és orientális jelleget a héber–magyar nyelvrokonítással is hangsúlyozta (*Hungaria illustrata*, 1655), kifejtve, hogy egyedisége miatt a magyar nyelv kevésbé hajlamos átvenni idegen nyelvtani szerkezeteket.³⁷³ A nyelv keleti voltának meghatározó bizonyítékát a 17. századi értelmiség számára a régi hun–magyar írásként értelmezett székely rovásírás testesítette meg, mint a keleti nyelvhez legjobban illeszkedő jelrendszer.³⁷⁴ A másik fontos tényező a nyelvjárási különbségeknek más európai nyelvekhez viszonyítva elenyésző mértéke volt, ami-

³⁷² Így például Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiasticus*ában (1650) „Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az a mi nyelvünket az deák nyelvhez szoktuk mérni (mellyel ékes tulajdonságiból és erejéből kivesszük azt). holott ez annak nem mértékje, és régen más nem is a mi nyelvünk, úgy mint napkeleti, a deák pedig napnyugati. Ha mérni akarnók, méltábban a zsidóhoz kellene mérnünk, mely az is napkeleti, és az szójárások is ahhoz hasonlítanak inkább.” A régi magyar nyelvészek i. m. 708.

³⁷³ „8. Quantum ad puritatem et a linguarum aliarum commixtione immunitatem, lingua Hungarica a commixtione cum linguis aliis casta est et pura, propriis adhuc gaudens vocibus, proprio loquendi modo, propria declinandi et conjugandi ratione. 9. Illa, vocum aliquarum a vicinis nationibus Germanica nempe et Sclavonica mutuatarum ut et Latinarum, praesertim apud iuristas, irruptio linguae hujus puritatis parum officit. Eae etenim sunt paucissimae...” A régi magyar nyelvészek i. m. 343.

³⁷⁴ Szenci Molnár Albert (1610): „Siculorum vel Szekeliorum Transalpinorum literas Hunnicas, quarum meminit Stephanus Székel in suo Chronico Ungarico, nunquam vidi, neque hominem novi, qui eas viderit.”; Geleji Katona István (1645): „őneki tulajdon saját régi bőtüi vagynak, melyeknek sem a zsidó, sem a görög, sem pedig a deák bőtüivel semmi hasonlatosságok nincsen, s mind végezetre ebből, hogy az önnön bőtüivel jobbtól — mint egyéb napkeleti nyelvek — balra íratatik. De amint egyéb nyelvekben, csaknem minden száz esztendőnként nagy változás szokott esni, úgy a magyar is ennyi üdök alatt, úgy mint a Babilon tornyának építtetésétől fogva, mind az írásnak, s mind a szólásnak módjában nem kicsiny változást szenvedett, úgy mint mely immár a maga tulajdon bőtüit elhagyván, idegen deák bőtüivel íratatik...”; Csepregi Turkovics Mihály (1648): „Mivel a magyar betűket kevesen ismerjük, hanem mind deák betűkkel élünk, melyért nem lévén nyelvünkön való betők, componálunk, öszveteszünk egynéhányakat, és úgy élhetünk vélek, minémű a gy, ny, ts, ty...” A régi magyar nyelvészek i. m. 114., 293–294., 705.

ról már Galeotto Marzio is említést tett.³⁷⁵ A fenti sajátosságok könnyen hozzájárulhattak ahhoz, hogy a nyelvi elemnek a korszakban szokásosnál nagyobb szerep jutott a magyar nemzeti ideológiákban.

Péter Katalin alapvető jelentőségű tanulmányában nyomatékosan felhívta a figyelmet a 16–17. századi magyarországi helyzet különleges jellegére.³⁷⁶ Egy etnikum (az ő kifejezésével: nemzet) a török hódítás nyomán a történelmi körülmények következtében három különböző országba (államba) került, ám mégis megtudta őrizni az összetartozás tudatát. Erős a gyanúnk, hogy éppen a széttagoaltság váltotta ki a tágabb és teherbíróbb közösségi ideológiák előtérbe kerülését, éppen fordított tehát a helyzet, mint a centralizált kormányzatú nyugat európai országokban. A Szent Koronához fűződő képzetek 17. századi erősödése ugyanebbe az irányba mutat. Fordulatok és válságok idején, így 1657 után is, minden nemzeteszme átnyúlik a politikai határokon, a két haza egymásra utalt, és ezen csak az Apafi-kori elzárkózó transzilvanizmus változtat majd.

Talán sikerült meggyőzően illusztrálnunk, hogy a két nemzeteszme az erdélyi válság utáni évtizedekben részleges fúzióra lépett egymással, létrehozva a kuruc nemzeti ideológia rendek és felekezetek feletti hivatalos változatát. Az eszméknek ez a konvergálása dinamikájában a polgári nemzet 19. századi születését idézi, közös sajátosságként akár még a nyelvújítási törekvések is felmutathatóak, ahogy a normatív közösségi múltra való hivatkozás is. Ha nagyon távlatosan és merészen akarnánk fogalmazni, akkor az összkép egy „csaknem” modern nemzet megszületése felé vezető pályát mutat, amely azonban a Rákóczi-szabadságharc bukásával tartósan megszakadt, hogy a felvilágosodás és a romantika hatására a folyamat egy más íven, sokkal tudatosabb diskurzus eredményeként egy másik nemzethez vezessen, amely viszont nem választható el gyökereitől. Ez az állítás ugyanakkor igencsak leegyszerűsítő lenne, hiszen a kuruc időszakban is több — egymástól gyökeresen eltérő — nemzeti ideológia volt forgalomban, amelyek általános közeledéséről nem beszélhetünk, és a 18. század felvilágosodás előtti magyar nemzeteszmeiről is túl keveset tudunk, így egyelőre kénytelenek vagyunk megmaradni a kevésbé nagy ívű téziseknél.

Szűcs Jenő a nemzet historikumáról írott nagyhatású esszéjében a közösségi identitások változását egy azóta is sokszor idézett képzeletbeli kérdőíves felmérés segítségével érzékeltette, amely a középkori és a 19. századi európai

³⁷⁵ „Hungari, sive nobiles sive rustici sint, eadem fere verborum conditione utuntur, et sine ulla varietate loquuntur, eadem enim pronuntiatio, eadem vocabula, similis accentus ubique sunt. Nam, ut de Italia loquar, nobis tanta est loquendi varietas, ut civis a rustico, et rursus Calaber a Tusco, tantam habeant in sermone dissimilitudinem, ut difficultatem intelligendi maximam praebeant, sed apud Hungaros, ut diximus, eadem loquendi forma, vel exigua modum differentia est...” *Galeottus Martius Narnensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad duces Johannem eius filium.* Kiad. Juhász László. Lipcse 1934. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) XVII. caput. 18.

³⁷⁶ „Magyarország 16–17. századi történelme sok ponton ellentmond a történetírás elméleti tételeinek. Valóság és elmélet ellentmondása valószínűleg főként azért alakult ki, mert a történetírás sarkigazságai rendszerint tipikusnak tekintett események tanulságai alapján születnek, a 16. és 17. századi magyar politikai történelemhez hasonlólt viszont egyetlen más ország sem élt át. Önmagukban távolról sem különleges események sajátosan összefonódó együttese teremtett kivételes helyzetet.” *Péter K.: A haza és a nemzet i. m. 211.*

ember lojalitásainak gyökeresen eltérő rangsorrendjét mutatta volna ki.³⁷⁷ Ha levéltárba járó történészként úgymond ironizálni akarnánk, valószínűleg azt mondanánk, hogy ilyen kérdőívvvel még kitöltetlen formában sem találkoztunk. Úgy gondoljuk, hogy a középkori válaszadók egyáltalán nem is értették volna a rangsorolásra vonatkozó felszólítást. A modern kor előtti emberre véleményünk szerint nem az volt a jellemző, hogy a korábitól eltérő súllyal kezelte egyes lojalitásait, hanem éppen az, hogy nem érezte szükségét sorrend felállításának. A középkori és kora újkori egyén identitását a különböző lojalítások igen bonyolult, kommunikációs helyzetektől függően más és más módon megnyilvánuló, halmazaként lehet csak leírni.³⁷⁸ A modern nacionalizmus lesz majd az, amely ezt a bonyolult hálózatot szétszakítja, és sorrend meghatározására törekedve, több-kevesebb sikerrel dominanciára tör a közösségi identitások között. (Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem hiszünk a kereszténység, mint korábbi predomináns identitás szerepében.)

Vizsgálódásunk kezdetén felsoroltuk a kora újkori nemzeteszemméssel kapcsolatban releváns kérdéseket. Ahogy az feltűnhetett, egy fontos kérdésre, a nemzeti identitások elterjedtségére, mélységére sohasem ismerjük a választ. Nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy az eszmét hirdetőin kívül mely csoportok vallották a magukénak, tehát hogy mekkora volt az elképzelt közösségek valódi társadalmi kiterjedése. Mentségünkre legyen mondva, hogy gyakran a jelenkori szinkron vizsgálatok számára is ez képezi a legnehezebb módszertani akadályt. A 16–17. századi jobbagység, a „szegény község” nézeteiről sajnos csak elvétve tanúskodnak az írásos források. (A ritka kivételek közé sorolhatjuk az erdélyi válság alatt feltűnő, említett parasztprófétákat, a maguk vegyes, millenarista eszmevilágával.) Az identitásnak az ideológiához való rejtélyes viszonyát még az erdélyi válság (1657–1663/64) termékeny eszmei talajában végrehajtott mélyfúrásunk sem tudta teljesen feltárni, azonban talán sikerült az eddigieknél élesebb fényt vetnie a 17. századi politikai nyelvel közös elemeire és két fontos nemzeti ideológia jellegére. Reményeink szerint elemzésünk révén az újkori magyar nacionalizmus és a modern nemzet néhány fontos előzményéhez is közelebb jutottunk. Végül tudatosíthatjuk, hogy a magyar romlás századának kényszerű múltba fordulása ma is élő örökség: a Barcsay Ákos fejedelem pénzein szereplő „*De profundis*” elkeseredett kiáltása pedig akár a kora újkori eredetű, Trianon után újabb nyomatékot nyerő végtelen magyar panaszhagyománynak is jelképe lehetne.

³⁷⁷ Szűcs J.: Nemzet és történelem i. m. 88–89.

³⁷⁸ A lojalítások összetettségéhez a magyar esetben az „állam” kompozit volta, illetve az etnikai közösségnek több országra való széttagolódása is hozzájárult. *Trencsényi B. – Zászkaliczky M.: Towards an intellectual history* i. m. 44–50., vö. még a Zrínyi család kapcsán Géza Pálffy: *Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der »supranationalen« Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Militia et Litterae* i. m. 11–32.

„*DE PROFUNDIS*”

CONCEPTS OF NATION IN THE CRISIS OF TRANSYLVANIA IN THE YEARS AFTER 1657

*András Péter Szabó**Abstract*

In the present study we attempt to have a closer look, on the basis of the results offered by the modern theories of nationalism, at the communal ideologies which emerged in the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania in the 17th century. The inquiry focuses on the period of Transylvanian crisis (1657-1663/1664) which began with the Polish campaign of prince György Rákóczi II, and which set off important changes in the field of political conceptions. We have succeeded in identifying two distinctive national ideologies, a noble one couched in baroque rethorics, trans-confessional but restricted to the order of nobility, which occasionally emphasised the role of the Hungarian language, and a Calvinist concept of nation, using a language based on the Old Testament, which spanned all social layers, was pedominantly Hungarian ethnically, and whose characteristic means was biblical mythicising. From the 1660s the two ideologies partially merged, creating what was to be the official national ideology of the Rákóczi revolt (1703–1711), theoretically at least transcending confessional and social boundaries. In a wider context we have been able to detect the survival of both 17th-century national ideologies into the 19th century, which seems to show that the process of creating the modern nation leant heavily on the already existing communal ideologies and views of history. This, on the other hand, gives support to the hypothesis elaborated by Anthony D. Smith with regard to the ethnic core of nations.